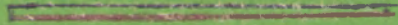

ІЗ КРИНИЦІ ПЕЧАЛІ

1994 р.

ІЗ КРИНИЦІ ПЕЧАЛІ

ЗБІРНИК СПОГАДІВ ТА ДОКУМЕНТІВ

Серія книг
«РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ»
Випуск 2.

м. Рівне
Видавництво «Азалія»
Рівненської організації
Спілки письменників України
1995

Друкується за ухвалою Редакційної колегії з підготовки та випуску серії книг «Реабілітовані історією» по Рівненській області.

У другому-випуску збірника «Із криниці печалі», як і в попередньому, вміщуються спогади, документи, листи та інші матеріали про жителів Рівненщини, які зазнали репресій від окупантів.

Редакційно-видавнича група:
Велесик Петро, Нагорна Інна, Рибенко Лідія, Шморгун Євген (керівник групи), Ящук Володимир.

Художник Олексій Литвин.
Відповідальний за випуск
Євген Цимбалюк.

(С) Видавництво «Азалія», 1995.

У СВІТ З МИРОГОЩІ

Історико-краєзнавчий нарис про родину Шумовських

У пресі української західної діаспори, яка частково стала доступна нині і нам, часто можна зустріти згадки про родину Шумовських, власне про чотирьох синів о. Федора з Волині: Павла — доктора наук, професора, під час останньої війни ректора Львівського сільськогосподарського інституту, в еміграції члена Міжнародної Вільної Академії Наук, основоположника Французького зоотехнічного товариства, нагородженого золотою медаллю Академії наук Франції, директора і голови Ради Українського музею та Архіву ім. Симона Петлюри в Парижі; Юрія — магістра богослов'я, вчителя, організатора Дубенського та директора Рівненського музеїв у роки війни, археолога, який розпочав свої розкопки біля сіл Листвин, Конюшки, Острожець, Городок на Рівненщині, а через багато років продовжив їх... у Чорній Африці в Сенегалі, Судані, ставши директором музею в Бамако; Петра — відомого після війни в європейських країнах лікаря, автора ряду науково-історичних студій; Арсена — члена Технічного товариства інженерів у Канаді, спеціаліста в галузі металозварювання, члена Української Вільної Академії Наук. Брати були дійсними членами Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Арсен, Петро, Павло в юності брали участь у національно-визвольних змаганнях.

Усі вони народилися в с. Мирогощі Дубенського району, а помирати довелося на чужині. В рідному краю їх заочно репресовано як «буржуазних націоналістів». Батько й мати братів Шумовських та їх сестри Олександри, яка була професором музики в Парижі, померли в Мирогощі. 11 січня 1942 року рівненська газета «Волинь» опублікувала таке повідомлення в чорній траурній рамці: «Митрофорний протоієрей Федір Шумовський помер дня 2 січня 1942 року на 82 році життя після п'ятдесятилітньої заслуженої пастирсько-суспільної праці на одному місці в с. Мирогощі, пов. Дубно. Похорон відбувся 4 січня в с. Мирогощі при великій участі

парафіян і численного духовенства». Отець Федір під час першої світової війни був нагороджений Військовим хрестом заслуги Св. Георгія, наприкінці 1918 і на початку 1919 років дав у себе притулок колишньому міністру гетьманського уряду, відомому історичу Дмитру Дорошенку, в помешканні якого в Києві під час навчання жили його сини Петро і Павло; брав активну участь у відродженні національної церкви на Волині в 20—30 роках.

У тихому гостинному селі влітку 1919 року сталася подія, яка увійшла в хроніку національно-визвольних змагань України як «повстання в Мирогощі». До повстання безпосередньо причетна була і родина Шумовських. Про це і наш нарис.

I

Початок липня 1919 року, Дубно. На світанку мимо сонних вартових увірвався у ревком якийсь селянин із звісткою: в Мирогощі — повстання! У це село нібито таємно приїхав петлюрівський старшина і створив «зағони із заможних чехів та недобитих петлюрівців», будуть наступати на Дубно...

Зразу ж на лужку біля ревкому вишикувалась комендантська рота з кулеметами та гарматою Гочкінса. Про повстання повідомили командира 5-го полку, що відпочивав біля залізничної станції. Розбудили комбрига Боженка. Він видав цілу серію розпоряджень:

— Броньовику «Петроградському» на станцію Озеряни вийти і за сигналом бить бойовим снарядом по Мирогощі!

— Спостерігача з біноклем і кулеметом — негайно на пожежну каланчу!

— Комендантській роті з Гочкінсом і кулеметами, бомбометами й іншими снарядами в повному складі — до Мирогощі! «Шкадрону при міні іттить туди ж».

— П'ятий полк не трож, хай хлопці трохи отдыхом пользуються...

— Боеучастком команду я, собственной персоною.

— Ревкомщикам сказивайте, щоб не безпокоїлись, думку імею, що втихомирю білу банду.

І зразу — в сідло. А його помічник Макаров уже розгорнув піхоту в лави, охоплюючи півколом бунтівливе село.

З Мирогощі вийшли парламентири. Один з них так говорив: «Ми по-доброму з вами обійшлись, просимо вас із повіту нашого відійти. І час вам на те дамо, і бою не треба.

Миром розпрощаємось: ми—тут, ви—туди, господа червоні».

Такого «батько» стерпіти не міг і почав кричати:

— Шкадрон! В расход їх! Макаров, батареї і броньови ку — вогонь! Ось наша відповідь.

Конкретно парламентарам було сказано: «Складайте зброю і в'яжіть отаманів-бандюків без усяких там умовієв».

Від одного з полонених невдовзі стало відомо, що заколот піднято за завданням петлюрівського офіцера Оскілка з Праги двоюрідним братом цього отамана, близьким соратником самого Петлюри.

Повстання було придушене.

Ця розповідь — за книжкою офіцера більшовицької Таращанської бригади Миколи Гарнича «Батько Боженко».¹

Епізод драматичний і хотілося дізнатись, наскільки він правдиво описаний. Похвальба порученця комбрига Гарнича, автора книжки, його зневажливе ставлення до українських селян так і випирали з кожного рядка. Отож була потреба звернутись до архівних документів. У протоколах засідань Дубенського ревкому є кілька згадок про заворушення в Демидівці, де селяни роззброїли сотню червоноармійців. Туди виїхав заступник голови ревкому Йосип Давидюк, який як учитель користувався у селян повагою. Вони послушали його (село вже було оточене військом) і видали свого ватажка Гурського, який нічого не міг вдіяти — лежав хворий, у гарячці.² Знайшлися матеріали, які допомогли з'ясувати, чому 5-й полк Кабули «відпочивав» у той час біля залізничної станції. Він щойно повернувся із «славного походу» на Остріг, де жорстоко придушив повстання в навколишніх селах, зокрема в Куневі та Вельбівному. Свідчення цього — рядки з доповідної записки відділу управління Острізького ревкому: «Наступного дня прибула Таращанська дивізія, яка розправилася з повсталими зі всією суворістю. В місто Остріг увійшов 5-ий Таращанський полк і настала тиша».³ Є про це і коротка згадка в колективній «біографії» 44-ої советської дивізії, надрукованої 1923 року: «...полк (5-й полк Таращанської бригади. — Авт.) перекинутий був для придушення куркульсько-петлюрівського повстання в мм. Ямпіль і Кунів. Виконавши завдання, полк повантажився на ст. Кривин в ешелони і прибув у Дубно, де перебував штаб 2-ої Таращанської бригади».⁴

А от про Мирогощу ніде ні згадки... Думалось: автор книжки, можливо, вигадав цей епізод, адже вона «художньо-доку-

ментальна», в ній відчувається хронологічна довільність у показі ряду тогочасних подій. Він вороже ставився до українських національно-визвольних змагань. Отже, вірити чи не вірити автору? Це питання, мабуть, так і залишилося б без відповіді, якби...

Якби з тисяч архівних «одиниць збереження» не пощастило взяти в руки одну, яка в описі фонду прокуратури Рівненського окружного суду, що діяв за Польщі, називається так: «Справа про звинувачення Зінерта та ін. у сприянні радянським властям Дубенського повіту» і датована 1926—1932 роками.

Якби один із свідків тих подій — Юрій Шумовський, будучи тривалий час відірваним від рідного краю і своєї Мирогощі, не надумав написати спогади і надіслати їх у Рівне...

2

Десь в останній чверті XIX століття в Мирогощу з Ляховець (тепер Білогір'я Хмельницької області) переїхала родина молодого священика Шумовського. Отець Федір жив у злагоді із селянами, лікував хворих. Ростив п'ятеро дітей. Під час першої світової війни не раз бував на бойових позиціях біля Дубна, читав молитви у фронтових окопах, звертався до солдатів по-батьківськи: «Нехай тебе Господь береже, сину», благословляв хрестом...

Фронт тоді проходив понад річкою Іквою. З австрійських позицій було дуже добре видно церкву в Мирогощі — вона стояла на високому горбку. Але австріяки, серед яких воювало немало галичан, дбали про те, щоб снаряди не зачепили її. Щотижня о. Федір відправляв Богослуження, часто так звану польову Службу Божу на вигоні чи на полі перед тисячами війська. А свою дружину з меншими дітьми він евакуював у далеку Тамбовську губернію, старші сини Арсен і Павло перебували в діючій армії, теж десь сиділи в окопах чи йшли в атаку під ворожим вогнем.

Тоді отця Федора нагородили Георгіївським хрестом.

Коли встановилася влада УНР, він, як і його дорослі сини, підтримували і зміцнювали її. Сини Павло і Петро, навчаючись у Києві, жили в помешканні українського міністра професора Дмитра Дорошенка. Після перемоги Директорії приїхали додому, на Волинь. «Тут вони разом з братом Арсеном, — записав у своїх, уже згаданих нами спогадах «Бать-

ківське гніздо» найменший син о. Федора Юрій Шумовський, — зайнялись українізацією та національним і політичним освідченням односельчан у Мирогощі та сусідніх селах, проводячи це враз з прибулими вже імігрантами і втікачами від большевицької навали, професором Дорошенком і колишніми старшинами УНР».⁵

Але незабаром українські війська почали відступати. У той час у хаті Шумовських перебувало багато українських старшин, паніматка Марія частувала їх, випроваджаючи у дальшу дорогу. Тоді стався на залізниці потужний вибух, що зупинив потяг з продовольством та зброєю. Все це селяни розволокли по хатах, запаслись карабінами та кулеметами, у деякого були навіть гармати.

Організаційний хаос в армії УНР спричинився певною мірою і спробою отамана Оскілка здійснити військовий переворот 29 квітня в Рівному. А Боженко у травні очолював Корецьку бойову дільницю і мав наказ оволодіти Здолбуновом, Озерянами. Завдяки зрадницьким діям керівника дубенських повстанців Рикуну, який вищим командирам армії УНР заявив про свій «збройний нейтралітет», але, дізнавшись про наближення більшовицьких військ, несподівано з тилу зайняв Дубно, Боженкові вдалося легко просунутись аж до Радивилова.

Павло Шумовський, який одного дня побував у Дубно, ввечері розповідав батькам, що бачив там на мітингу Боженка і Рикуну. Не думав, не гадав хлопець, що невдовзі матиме з ними особисту зустріч, від якої залежатиме, чи бути йому на цьому світі...

Як повідомляла (правда, в гумористичному тоні) більшовицька преса, місцеве населення вважало, що їхній край захопив Антихрист зі своїм диким військом. І ось цей Антихрист під прізвисьмом Боженко (син Божий!) став вершителем долі тисяч людей. Старожили розповідають, що більшовики здійснили на бічній залізничній колії ст. Страклів жахливу масакру — били, рубали і ще живими кидали в глибоку яму кадрових російських офіцерів царської служби, яких, невідомо де схоплених, було привезено на ст. Дубно в переповненому вагоні. Дехто з напівживих вилізли з ями і їх переховували чехи Страклова.

Треба сказати, що Боженко національно був несвідомий. Є: мемуарні згадки, що цей «український робітник» вважав українську мову «контрреволюційною».⁶ В спілкуванні зі

«своїми» він називав її «петлюрівською», а сам розмовляв і давав команди жахливим малоросійсько-російським суржиком, хизувався «чорним» лихослів'ям. А ось як малює портрет свого «батька» згаданий уже Гарнич: «У постолах. У кулаці затиснуто найміцніший кавалерійський канчук... Куполоподібна, шишкувата голова, сердито накошлячені брови... У роті недогризок сигарети... Іноді канчуком орудує навіть у штабі». Як свідчать архівні документи, час від часу він обзивав «контрреволюціонерами, саботажниками, гультініми душами» навіть дубенських ревкомівців, погрожував усіх їх розстріляти. Одного разу втихомирювати буйного «батька» змушений був сам «нарком у військових і морських справах» підсоветської України Подвойський.⁷

Незадовго перед захопленням Здолбунова і Дубна Боженко пережив особисту трагедію і мало не став ще одним отаманом Зеленим, чого так побоювались його вищі начальники. Головнокомандуючий нібито «українськими радянськими військами» Антонов-Овсієнко, якому Ленін наказував бути на українській території лише Овсієнком, занотував такий епізод. Коли полк тарашанців стояв під Новоград-Волинським, Щорс одержав від Боженка телеграму: «Дружина моя соціалістка 23 роки. Вбила її ЧеКа м. Києва. Терміново телеграфуйте розслідувати про її смерть, дайте відповідь через три дні, виступимо для розправи з ЧеКою, дайте відповідь, інакше не переживу. Арештовано 44 буржуї, знищена буде ЧеКа». Щорс негайно направив шифровану телеграму Антонову-Овсієнку: «Прошу вас зараз же запросити голову надзвичайному т. Лаціса розслідувати вбивство дружини т. Боженка і повідомити до 10 години нам, щоб ми могли в свою чергу уникнути ще одного печального випадку, який може статись». Оцінка Антонова-Овсієнка: «Хтось шепнув йому «вбивство здійснене ЧК» і цього було досить, щоб цей товариш комуніст загорівся бажанням розправитися з бойовим органом влади». І додає: «З великим трудом найвідповідальнішим нашим товаришам (здається, Затонському) вдалося заспокоїти розлютованого «батька».⁸ Його переконали, що дружину вбили бандити, петлюрівці...

У повсякденних боях образ Феодосії Мартинівни поступово тьмянів, тим більше, що у вагоні з яскравим написом «Українська трупа Тарашанської радянської повстанської бригади» з'явилась чепурна Оксана, яка невдовзі перейшла жити

у його штабний вагон. Цю Оксану обізвуть пізніше «петлюрівською шпигункою», зроблять її винною у смерті «героя громадянської війни».

Тим часом у Дубні та повіті Антихристу доводилося дбати про сякий-такий порядок. 19 червня був підписаний наказ № 5: «Будь-яка спроба невиконання наказу чи розпорядження, несвоечасне або недбале виконання, нежиття заходів від кого це залежить до припинення самовільних дій, як-от: рубання лісу, самовільні реквізиції, обшуки будуть жорстоко каратися військово-революційним трибуналом аж до розстрілу».⁹ Чи не найчастіше його потрібно було застосовувати до червоноармійців. Скажімо, голова Сатнівського сільського комітету бідноти Варковицької волості Степан Лісничук написав до повітових властей таку заяву: «Цим доводжу до відома виконком, що вже місяць у селі Сатиеві розквартировано 80 чоловік червоноармійців команди розвідників 7-го Новгород-Сіверського полку. За весь час постою поведінка їх з кожним днем стає все страхітливою. Щоденні грабунки жителів як нашого села, так і навколишніх сіл чинять зовсім не зважаючи, бідний чи багатий... Чимало жителів зовсім ідуть з домівок і ховаються по лісах».¹⁰ 20 червня комендант міста Довгополук на засіданні ревкому прямо сказав: «...серед червоноармійців Таращанської бригади є теж чимало бандитів, яких він арештовує і відправляє в трибунал дивізії, а давати їх у ревком не може і що такі бандити повинні були б розстрілюватися на місці».¹¹ Але їх злочинів переважно «не помічали» або покарання зводилось до «легкого переляку».

Для дотримання порядку, запобігання грабункам, самовільним реквізиціям згідно з розпорядженням ревкому в селах повіту була організована міліція, чисельний склад якої суворо обмежувався кількома чоловіками, щоб, бува, не відновилися «петлюрівські банди». Таку міліцію організували і в Мирогощі; в чеській частині села її очолив чех Олександр Гельцель, в українській — Гаврило Поважук.

3

Бої гриміли десь далеко, а в Мирогощі була тиша. Отець Федір, паніматка Марія переживали за своїх старших синів: навкруги усе вирувало, гинули люди, а вони, сини, не могли спокійно сидіти вдома під липою, йшли туди, де чулася стрільнина... Того пам'ятного дня Павло знову подався у Дубно.

А одинадцятилітній Юрко... Він мав від матері дуже мирне завдання — нарвати вишень для вареників на обід. Те, що потім сталося, залишилось упам'ятку на все життя. Через багато літ він згадає:

«Я сидів у той час у садку на розложистій старій вишні... Раптом побачив, що по доріжці знизу перелазять через перелаз, простують до нашої хати три військовики з зірками на кашкетах та вдягнених по-совітськи. Я вмент зіскочив з вишні і побіг двором до кухні. Дуже схвильована мама на вухо сказала, щоб я швидко біг до сусіда Біляка, син котрого був старшим міліціонером, і щоб той стріляв алярм і скликав людей на рятунок. Я миттю ж через город, поміж високих конопель — не видно мене... В той час у їдальні один з бандитів приставив рушницю з багнетом до грудей татка і сказав йому, що «він уже тут задовго панує і досить поту і крові людської напився» і замірювався проколоти батька. Мати як та тигриця скочила на бандита, одіпхнула татка в коридор («тікай!») і стала під багнет: «Що ти говориш неправду на старого чоловіка. Його тут усі люблять, він усіх лікує і грошей не здирає з людей, лише хто що дасть, за це й дякує». Бандит був заскочений такою несподіванкою і згубив з очей мого татка, котрий побіг швидко коридором до кухні, а там через двір до сусіда, діда Амроза Тищука, котрий тата сховав до льоху, а сам став у дверях хати, а його син міліціонер уже стояв біля дверей з гвинтівкою напоготові. Коли опритомнів бандит, то закричав: «А где поп ушол?» Почав шукати. Через вікно побачив мене малого, як я вже вибіг з конопель і біг через маковисько... Тоді взяв і стрілив у мене, але я присів у маковинню і побіг ще швидше далі. Вбіг у двір дядька Лиська, побачив його сина з рушницею, він стріляв у повітря, щоб алярмувати все село.

Мати в той час запитала бандитів, що вони власне хочуть від неї і отця Федора. «Гатов абед, — обізвався один, — тільки на 13 челевек, ані січас прідут, да смотрі, абед должен бить ситний с шесті блюд». Мати почала готувати яешницю на 13 чоловік. Попросила бандитів сісти за столом під широкою старою липою. Тим часом почалася стрілянина по всьому селу. Був знак: коли стріляють три рази — то знак нападу на село. Сотні чеських та українських міліціонерів бігли через городи, луку та садки, прямуючи до нашої хати. Це спостерегли і бандити, що зібрались під липою. Залишивши їжу, почали тікати в сторону старовинних могилок та в жита.

Шість утекли, але семеро схоплено і приведено на наш двір. Комендант чеської міліції упізнав на одному свого жупана та зброю. Зірвав жупана, став немилосердно бити, інші — теж. Кололи багнетами. Але вбивати самі не рішались. Ув'язнили в домі пожежної варти на чеському селі і дали знати більшовицькій владі про напад бандитів на село самочинний. У делегації до Дубна було три міліціонери, в тому числі мій старший брат Павло, гімназист восьмої класи — як грамотний.

Делегацію зустрів сам «батько» з комісарами. Наказав брату та іншим двом бігти до Мирогощі і за півгодини випустити бандитів, а, крім того, скласти всю зброю, яку вони тільки мають. Пригрозив, що як через півгодини не буде згоди, то він пішле війська на наше село, бронепотяг і знищить його. Нелегко було бігти до села. Вже поміж містом Дубно і нашим селом були ряди повстанців з кулеметами та гранатами. Вони сиділи і лежали понад шляхом до Дубна та розтягнулись шнуром по всіх полях.

«Батько» дотримав слово. Почав обстрілювати Мирогощу запальними снарядами. Село загорілось... Я з малими побіг через село і поля до «Дубини», а там до села Молодава й Америки. У Молодаві були вже мої батьки в о. Симеона Комарницького, — всі, крім Павла. Коли в село ввійшли війська, то арештували і розстріляли багатьох повстанців».

4

А тепер надамо слово архівним матеріалам. У 1926 році Рівненський окружний суд почав розглядати справу мешканців Мирогощі Зінерта, Брабенця та інших, які «в час більшовицької інвазії 1919 року сприяли реквізиції майна односельців, арештували і видали властям осіб, що неприхильно ставились до режиму».

Щоб з'ясувати цю справу, було залучено багато свідків. Говорили вони здебільшого про липшеве повстання. Інколи в деталях їхніх оповідей трапляється деяка розбіжність, бо як минуло з того часу більше семи років та й пам'ять у різних людей різна. Додамо іще: щось приховувати від суду (польського!) селянам потреби не було.

Отець Федір Шумовський:

«У липні 1919 р. до мого помешкання прибуло 7 більшовицьких солдатів, зажадали обід з шести страв. Вимагали

не те, що готове було, а ліпше. Я знервувався, мене затягли до хати. Там трапилась можливість і я за шапку — втік. За мною почувлися постріли. Потім міліція арештувала тих солдатів і спровадила на моє подвір'я, б'ючи їх. Я попросив, щоб на моїм дворі не було цих ексекуцій і щоб місцеві призупинили цю справу та провели її тільки в порозумінні з владою».

Микола Гельцель:

«Начальником міліції було обрано мого брата Олександра Гельцеля. Головою сельсовета став Олександр Зінерт, одним з членів — Еміль Брабенець. Гельцель організував міліцію не з 8 чоловік, як це приписувалося ревкомом. У ній було набагато більше чоловіків, навіть і з сусідніх сіл.

Солдати увірвалися до помешкання Шумовського, один з них стріляв два рази. Збіглася міліція із сіл, арештувала їх і замкнула в гаражі пожежної варті. Був наказ голови ревкому Рикуну: бандитів розстрілювати на місці. Сельсовет виніс їм вирок: розстріл. Проти цього були голова Зінерт, Брабенець і Борис Гринич. Зінерт поїхав у Дубно до Рикуну, який невдовзі прибув з військовим комісаром Метельським. Сказав, що забирає червоноармійців для покарання у Дубно. Сельсовет не згодився, а зажадав — виконати вирок у селі. Рикун поїхав. Військо почало обстрілювати село з гармат і кулеметів. Міліція, посилена людьми з сусідніх сіл, почала відстрілюватись. Бій тривав десь півгодини. Згоріло сім чи більше будинків, у більшовиків було кілька вбитих. Оборону організував Олександр Гельцель».

Павло Шумовський:

«У 1919 році я жив у Мирогощі. Одного дня, перебуваючи в Дубні, довідався, що на мого батька в Мирогощі вчинено напад. Зразу ж приїхав у село, де мене поінформовано про цей випадок. Чув, як мешканці радилися, що зробити з арештованими солдатами. Запитали і мене про мою думку. Сказав, що існує наказ ревкому, згідно з яким село має право розстріляти бандитів на місці злочину. Однак водночас зауважив, що слід викликати з Дубна члена ревкому, щоб не брати на себе відповідальність за вирок.

Другого дня прибули з Дубна Рикун, Грицюк, слідчий суддя і розпочали допит арештованих солдатів. Під час цього ми довідались, що більшовицьке військо оточує Мирогощу,

через те почали домагатись відправити делегацію до командира Боженка. Рикун, відїжджаючи до Дубна, запропонував мені і якомусь незнайомому чоловікові із села Липи відвезти нас до того Боженка. Ми вимагали від нього зняти оточення села. Боженко поставив умову — протягом півгодини скласти зброю, видати призвідців і багатих господарів. Ми заявили, що на виконання того треба щонайменше чотири години. Боженко не згодився, ми повернулись у село. Потім було вислано ще одну делегацію, яка одержала для виконання тих вимог уже ...десять хвилин. Боженко став обстрілювати село».

Гаврило Поважук:

«Я був у другій делегації до Боженка. Він сказав мені повідомити в Мирогощі: якщо протягом десяти хвилин вона не складе зброї, то він накаже обстрілювати її. Я передав це людям. Але вони зброї не склали, а, навпаки, зайняли бойові позиції проти більшовиків. Бій тривав десь півтори години. Село почало горіти, вибухали снаряди. Люди розбіглися з позицій рятувати будинки».

Олександр Зінерт:

«Ми — Гельцель Олександр, Кошталь Борис, Поважук Гаврило і я, як почули сигнал тривоги, пішли в напрямку хати священика. Біля хати арештували двох солдатів, двох — у саду, ще двох — на сінокосах... Наша міліція — а зібралось 40 чоловік — почала бити солдатів. Я відійшов до попового будинку, не міг дивитись. Відібрану зброю віддали Гельцелю.

Другого дня прибула якась комісія автомобілем з Дубна, був Рикун. Зайшов у гараж, побачив закривавлених солдатів, запропонував, щоб їх обмили, щоб комісія тієї крові не бачила. Солдатів повели до криниці біля гаража, там їх обмивав сам Рикун. Пізніше з'явилася слідча комісія, допитувала у цій справі селян і солдатів, складала якісь протоколи, а я своїми кінсьми поїхав на хмільник...

Коли повернувся, наша міліція збиралася біля ресторану Сомоля. Довідався, що наші мають зайняти позицію. Чув, як Гельцель давав накази. Виділив під мою команду кількох чоловіків. На нашій позиції було два кулемети. Більшовики почали обстрілювати село, тривав бій. Через деякий час десь подівся Гельцель. Село горіло. Побачивши це, всі розбіглись — хто до лісу, хто додому. Я прибіг до своєї хати — шиби

вбиті, кінь забитий... Вийшов на вулицю: біля ресторану Со-моля знову зібралось багато людей: обговорювали, що ро-бити. Ухвалили: послати делегацію до більшовиків, щоб не займали Мирогощу. Зінерт, Брабенець, Жданов і я поїхали до Дубна. Більшовицьких військ уже не було — відійшли, бо наша міліція мала перевагу. Під вечір прибули до ревко-му, зустріли Рикуну, Боженку, ще когось із більшовиків, які радились, як бути. Стали перед ними. Рикун запитав: чи мо-же слідча комісія безпечно приїхати в Мирогощу. Ми відпо-віли: так. Рикун вимагав: поки комісія приїде, складіть у будинку Сомоля 7 кулеметів, 30 карабінів. Ми поїхали і ще вночі сказали своїм, щоб складали зброю.

Другого дня прибула комісія — 5—6 чоловік на чолі з Грицюком (Юхим, родом з Погорілець, був начальником ЧК в Дубні. — Авт.). Наказала: віддати гроші, забрані в ареш-тованих, видати Гельцеля, взяла в заложники найбагатших господарів — «кулаків». Громада вирішила: щоб не розстрі-ляли заложників, Гельцеля видати. Люди обрали мене, Жда-нова Микиту, більшовицького агента із Завалля Ткачука і ще когось, щоб ми знайшли й арештували Гельцеля. Підійшла моя жінка, плакала, щоб я не їхав. Але громада наполягла... Гельцеля ми знайшли у Глинську. Ткачук арештував. При-везли у Мирогощу, тут вартував Гельцеля Ткачук. Приїхали якись з Грицюком, забрали Гельцеля до Дубна. По дорозі, маючи із собою ціаністий калій, він отруївся».¹²

Ось така загальна картина повстання очима його учасни-ків та свідків. Отож треба сказати, що автор книжки «Бать-ко Боженко» таки багато знав про нього, але описав усе це на догоду пропагандивним вимогам свого часу: назване воно «куркульським», причини сфальсифіковані; звісно, ніякої «вказівки з Праги» не було, тим більше від Оскілка, який тоді був оголошений зрадником за переворот у Рівному і вже не діяв як отаман. Керівник повстання Гельцель справді був «петлюрівським офіцером» — до того служив «начальником лікарні» в оскілівській армії, але після невдалого перевороту став у Мирогощі «цивільним». Він аж ніяк не міг бути «бли-зьким соратником Петлюри», але був двоюрідним братом Ос-кілка. Про це на суді засвідчив о. Федір Шумовський. Сам В. Оскілко у своїй книжці «Між двома світками» (1924) зга-дував, що після втечі з Рівного він прибув десь на початку травня в Мирогощу до своєї тітки, але довго там не перебував.

Цій тітці, а своїй матері, Олександр Гельцель залишив таку передсмертну записку: «Я, мабуть, загину, але на вашій совісті залишається моя мила незабутня Соня. Якщо ви любите мене, то полюбіть її за мене. Все, що я можу від душі побажати перед своєю невинною смертю, полягає в тому, щоб Соню ви любили як мене. Не хвилюйтесь, не плачте, а моліться, пам'ятайте, що я помер зовсім невинно, мене звинуватили Зінерт і Брабенець. Цілую Вас. Шурик». Помер він 8 липня 1919 року, похований у Мирогощі на чеському цвинтарі. Йому було тоді 25 років...

У родині Шумовських збереглася фотографія, на якій бачимо оборонців Мирогощі з гвинтівками в окопах на околиці села, а в білій сорочці серед них — Павло. Після поразки повстання він мало не поплатився життям. Червоноармійці подумали, що то він — керівник повстання, арештували його і на майдані в Дубні хотіли лінчувати: били нагаями з металевими кульками на кінцях, поранили в голову. Якраз приєсло сюди Боженка і він крикнув: «Що тут твориться, райдись!»». Дев'ять днів перебував Павло у в'язниці. Тоді відбувся з'їзд місцевого учительства і воно, знаючи родину Шумовських і Павла як гімназиста, заступилося за нього. Це їй порятувало хлопця.

Чи мали організатори мирогощанського селянського виступу проти більшовиків якусь воєнно-політичну мету? З архівних матеріалів не видно, щоб вони вимагали відходу Таращанської бригади з Дубенського повіту, як про це писав Гарнич, а вболівали передусім про своє село. Тим часом повстання, мабуть, мало таки не тільки «хуторянську» мету. На схилі віку, в 1953 році, найстарший син Шумовських Арсен ось що писав у своїй статті про історію свого рідного села: «У селі Мирогощі чехи підняли повстання проти більшовиків, сподівалися цим допомогти полякам, що тримали фронт у недалекому Луцьку, прорватися на схід і відтиснути більшовиків... Немало української молоді включилося в ряди повстанців, але провід вели чехи, не було допомоги від нашої регулярної армії, не було нашого проводу, не було запілля. Повстанці програли...»¹³ Дивує, правда, те, що ця «допомога полякам» ніяк не згадувалася на суді перед польськими прокураторами. Можливо, якусь таємницю повстання забрав із собою в могилу його керівник Гельцель.

У 1994 році професор Юрій Шумовський надіслав із США

значну частину свого багатющого архіву як дарунок Дубенському краєзнавчому музею і сам, нарешті, виїхав до рідного краю, до своєї Мирогощі. Але тяжка хвороба зупинила його у Варшаві...

Григорій ДЕМ'ЯНЧУК.

ПРИМІТКИ

1. Гарнич М. Батько Боженко. Записки таращанца. М., 1934.
2. Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Р-421, оп. 1, од. зб. II, арк. 95.
3. ДАРО, ф. Р-469, оп. 1, од. зб. 2, арк. 8.
4. Сорок четвертая Киевская дивизия. К., 1922. — С. 51.
5. У цьому і наступному розділах використано неопубліковані спогади Юрія Шумовського, надіслані ним рівненському історнику-краєзнавцю Гурію Бухалу.
6. Прапор, 1989, № 5. — С. 175.
7. ДАРО, ф. Р-421, оп. 1, од. зб. 11, арк. 86.
8. Антонов-Овсеенко В. Записки о гражданской войне. Т. 4. М.-Л., 1933. — С. 163—164.
9. ДАРО, т. Р-421, оп. 1, од. зб. 11, арк. 70.
10. Там само, од. зб. 5, арк. 31.
11. Там само, од. зб. 11, арк. 86.
12. Там само, ф. 33, оп. 2, од. зб. 1710.
13. Літопис Волині. — Вінніпег, 1953, № 1. — С. 83.

«КЕРІВНИК ТЕРОРИСТИЧНОЇ ГРУПИ»

Багато років я вивчав життєвий та творчий шлях нашого земляка, відомого українського письменника із села Більче Млинівського району Валер'яна Львовича Поліщука. І все ніяк не міг довідатися, в чому ж конкретно звинувачували його сталінські опричники, чим він був для них небезпечним. Лише недавно, знайомлячись із справою по звинуваченню українського драматурга Миколи Куліша, в одному з документів знайшов те, що шукав. Виявляється, Валер'яна Поліщука більшовики вважали не просто своїм ворогом, а керівником (!) терористичної групи контрреволюційної української націоналістичної організації.

Нижче подаю витяг із цього вельми промовистого документа.

ПОСТАНОВА

м. Київ, 8 січня 1935 року, я, Уповноважений СПВ УДБ ЦКВС УСРР — Проскуряков, розглянувши листування, відібране при обшукові у гр. Куліша Миколи Гуровича, заарештованого за належність до контрреволюційної української націоналістичної організації і участь в підготовці терористичних актів проти керівництва партії і Радвлади на Україні

знайшов:
що вилучені при обшукові:

...2. КНИЖКА ПОЛІЩУКА Валер'яна — активного петлюрівця, сподвижника Шаповала, активного члена к-р (контрреволюційної — Є. Ш.) української націоналістичної організації, керівника терористичної групи, з написом на 1-й сторінці книжки: «Миколі Гуровичу Кулішу на спомин про «спружне» життя і на справжнє знайомство — В. Поліщук. 18.XI.34 р.»

(У постанові перелічувалися також вилучені при обшукові лист Бардаха, два листи Курбаса, листівка Слісаренка О. А., чотири листівки Хвильового та лист Остапа Вишні — до речі, «колишнього члена УПСР, активного учасника к-р української організації «УВО», що готувала теракт проти секретаря ЦК КП(б)У т. Постишева, засудженого Судтрійкою при Колегії ДПУ до розстрілу із заміною на 10 років ув'язнення у Виправтрудтаборі»)...

...свідчать про конкретний зв'язок Куліша М. Г: з цими активними членами контрреволюційного українського підпілля, а тому на підставі вище викладеного

Постановив:

прилучити вищеперелічені документи як речові докази до слідчої справи № 1255 по звинуваченню Куліша Миколи Гуровича по ст. ст. 54—8 і 54—11 КК УСРР.

Уповноважений СПВ (підпис) Проскуряков.

«Згоден» нач. відділення СПВ Долинський.

«Затверджую» нач. СПВ УДБ НКВС УСРР (підпис)

Козельський.

(Архів СБ України, справа 36546 ФП, том 2, аркуш 145).

Підготував Євген ШМОРГУН.

КРІЗЬ ДАЛЕКІ СНІГИ

Не раз вечорами, особливо взимку, пригадується концтабірне життя в Норильську. Чому взимку? Бо в цей період року воно було вельми страшним і нестерпним. В Норильську зими дуже довгі і холодні. Три місяці підряд — темна полярна ніч, сильні морози та заметілі. А нас, політв'язнів, ведуть на будівельні дільниці працювати. Навіть не працювати, а відбувати каторгу, бо начальник політвідділу так і говорив: «Нам не нужна ваша работа, нам нужна ваша мука!» І ми мучилися, мучилися по 10—12 годин на добу. Пригадую, конвоїр кричить: «Стройтесь по пять! Берітесь под руки! Молчать! Шагом марш!..» І ми мовчки бредемо по коліна в снігу. Обабіч колони — собаки. Їх багато. І чотириногі, і двоногі всю дорогу гарчать: «Подтянись!» Одягнені ми в старе лахміття. Взуті в «бахіли», тобто у валянки, але такі зношені і старі, що латка на латці і дірка в латці. Бушлати також старі і холодні, такі ж і шоломи. Затуляємо обличчя хто чим має. Вії на очах змерзаються, але не маєш права відірватися від «п'ятірки» і простягти руку, щоб хоч якось розчепити їх. На бушлаті, на шоломі, на колошві — десятисантиметрові номери. Вмиратиму, а пам'ятатиму свій номер: ХА—361. Так уже звикли до окликів своїх номерів, що іноді здавалося, по імені нас уже ніхто й називати не буде...

Приводять на дільницю, обвиту колючим дротом, а там у котлован. Ніколи не забуду, як ми вдвох з латишкою Лео-

порою Кривиньюю стоїмо в котловані, засипає вже зовсім нас снігом, а ми, голодні і вимучені, все пригадуємо, як і що варили та пекли наші мами вдома. Поговоримо, поговоримо про їжу, а Валя (так ми її називали) і каже: «Ось ми, Раечко, й пообідали з тобою». І зараз пам'ятаю слова подруги з Латвії: «Ес грібу еес» — «Я хочу їсти». Цей вислів міг би служити епіграфом до нашого тамтешнього життя. Дорога подруго з Риги! Якщо ти є — озовись! Пригадай, Раю, пригадай, як тяжко нам було. Адже тебе, як і мене заарештували зі студентської лавки. Нам було всього по 18. Ох і не просто було звикнути до каторжанського життя!

Дорогу до житлової зони по засніженій тундрі ми долали за 1—1,5 години. Стомлені, змучені, ледве вступаємо в барак, залазимо на верхній поверх пар (на нижніх спали старожили, які вже відбули по 5—6 років, а нас привезли останнім етапом у 1951 році). Одразу ж засинаємо — не миті, не роздягнені і без вечері, бо на це вже не вистачало сил. Днювальна тьотя Феня просить нас: «Діти, встаньте та хоч поїжте тієї баланди». А їжа була дійсно баладою. Капустяне листя, зібране граблями по землі, і чорна чечевича — це був борщ. Була ще юшка з гнилої солоної риби. Єдиний продукт, що підтримував паш організм, — святний хліб. Кусник глевкого хліба. І так було день у день, день у день...

Ніколи не забуду дівчину із Забороля, що на Рівненщині, Ганну Мусійчук, котра від своєї пайки хліба уділяла мені шматочок, говорячи: «Їж, бо ти молоденька, ще не привикла, а я вже втягнулася». Спасибі Вам, Ганю! Вам уже 70 і я щиро бажаю Вам міцного здоров'я на довгі роки.

Не можу не згадати землячки з Корця — Михальчук Ганю, яка зігрівала мене теплим словом і також, відриваючи від себе, допомагала мені, як могла. Дякую Вам — буду це пам'ятати до останніх своїх днів.

1953-ій рік. 5 березня — смерть тирана, яка привнесла деякі зміни в наше табірне життя. Осатанілі конвоїри вели себе, як звірюки. І в травні 1953-го почався великий страйк політ'язнів усіх таборів. Дівчата і жінки нашого табору вели себе мужньо, хоч дуже тяжко було вижити в голодівку, яку ми об'явили, щоб захистити свої права — права політ'язнів, котрі були записані в Конституції СРСР. Як могли, так і трималися ми в спец. таборі № 6. Нас били, припижували, обзивали нецензурними словами. Продержалися три місяці. А пізніше почали нас «розбивати». В одну з ночей

підійшли охоронці і конвоїри, розрізали колючий дріт у декількох місцях. Привели озвіріле полчище вільнонайманих комсомольців, які ввірвалися в табір з ломами, сокирами, палицями і почали силою виводити нас в тундру — холодну і мокру, оскільки табір був розташований серед озер. Там ми сиділи дві доби без хліба і без тепла. Багато дівчат захворіло. Але ніхто з чекістів не звертав на це уваги. Зате вільні люди Норильська підтримували нас як могли — приносили їжу і теплі, сухі речі.

Найбільше запам'ятався той час, коли нас після страйку ділили в тундрі на першорядних і другорядних. Активних страйкарів вважали другорядними, і руками першорядних під глузливі вигуки їх відправляли в штрафний табір. Туди ж відправили і мене. Все це робилося з метою внесення розбрату між політв'язнями. Кати нищили нас нашими ж руками. Абсурд? Ні! Дуже жаль, що наші люди не розуміють цього і в сьогодні... А найактивнішими організаторами страйку були Стефка Квасниця зі Львова та Еста Тофрі з Талліна.

Кращими моїми подругами були Константина Посполита із Золочева і Нуся Москалик (нині покійна) зі Снятина. З цими дівчатами я ділила і горе, і радість. У вільні хвилини ми співали українських пісень. У піснях ми виливали тугу за Батьківщиною, за батьками, братами і сестрами. У пісні людина забуває своє становище, оживає фізично і духовно.

А ми ж були молоді. Богом і природою дано людині таке почуття, як любов. І ненависть також. Ненавиділи ми кожного дня, кожної хвилини, бо було кого ненавидіти. А от любов... Дівчата гарні, веселі, юні. Хіба не мають вони права на таке почуття, як кохання? А кого кохати? Ізоляція від усього світу, навіть під протилежної статі душила в людині всі її почуття. Але ми не впадали у відчай. Правдами і неправдами ми вели переписку з хлопцями із сусідніх таборів. Одержували їх підтримку і любов. Ми вміли читати ці куці листи між рядками. І я тепер можу твердо сказати, що почуття передаються навіть через листування. Багато пар, переписуючись, побралися після звільнення і створили гарні, міцні сім'ї.

Я також знайшла свою долю там, в Норильську, познайомившись із хлопцем з Донеччини. Його заарештували лише за те, що він розписався нецензурним словом під портретом ідола комунізму. Нелегкий шлях політичного в'язня і в

мого чоловіка. Йому доводилося бути в таборі разом з бандюгами, злодіями, наркоманами. Йому навіть випадало на власні очі бачити, як злочинці один одному відрубували голови.

За що ми пройшли цей страшний шлях? Відповідь однозначна: ішло знищення української нації. Але дух патріотизму не залишав нас ніколи. Ми вірили в майбутнє, вірили твердо, що наша Україна буде самостійною, сильною Державою. Бог послав нам здоров'я все винести — і голод, і холод — і ми (правда, не всі, далеко не всі!) дочекалися незалежності.

Дорогі українці! Бережіть свою незалежність. Будьте пильними, мудрими і гордими. Неправду говорять, що незалежність дісталася нам легко і без крові. Ні! Ріки крові пролилися під час національно-визвольної боротьби. Скільки вистріляно учасників УПА! А скільки випито крові з живих, котрі були в концтаборах сталінсько-брежнєвського режиму! Хіба це не втрати? Скільки вчених не довчилось, скільки талантів не розвинулося, скільки доль змарнувалося... Отож не даймо себе ошукати, бо діти і внуки нам не простять.

ЛАЗАРЕНКО (дівоче — КРИСТОПЧУК) Раїса Михайлівна,
1932 року народження, уродженка із сім'ї Кристопчуків,
с. Великі Межирічі на Кореччині. Реабілітована 14.02.1990 р.

ДОЛЯ

Відколи почав себе пам'ятати, в нашій хаті завжди було чути пісні і музику, діяла читальня. Старший брат Мілетій випишував книги зі Львова.

Десять місяців після приходу більшовиків у 1939 році його заарештували, а книжки і часописи повантажили на підводу і відвезли у райвідділ НКВД. Заарештували тоді ще кількох хлопців, але братові пощастило втекти. У ті часи одна дорога була для таких, як він, — за кордон, у Німеччину.

24 червня 1941 року провели мобілізацію, а наступного дня вранці всіма дорогами почали відходити на схід військові частини та біженці.

Хоч влада і спричинила нам немало горя, мати до військових злості не мала. Пропонувала чистої криничної води

— щоб не пили із річечки, наливала по кружці молока, нарізала хліба.

27 червня увійшла до нас у Мізоч німецька танкова колони. Люди пуховили з хат, ніхто не був із хлібом-сіллю, — просто з цікавості до нових визволителів. Дехто, правда, виносив молоко, яйця, але вони взамін давали мило, цукерки, цукор, декого вгощали ромом. Нас, дівчору, висаджували на танки, фотографували і також вгощали цукерками. Здавалося, це справжні визволителі, і ніхто ще не міг подумати, що виявляться варварами.

Десь уже в 1942 році на Трійцю приїхав з Німеччини брат, він працював у кравецькій майстерні, і господар дав відпустку додому. Але повертатися на чужину Мілетій не хотів. З допомогою знайомої вчительки з Дерманя Лесі Калинович він влаштувався перекладачем у районну управу. Крім того, організував «Просвіту».

Але якось його попередили, що німці хочуть заарештувати як колишнього члена ОУН. І він з друзями пішов в УПА. Доручили сотню новобранців. Після кількох тижнів муштри вони прийняли хрещення під Білашевом Мізоцького району, в бою з мадярами.

В ті самі часи хлопці, що служили в німецькій поліції, перейшли із зброєю в УПА, і німці сформували шуцкоманду з поляків, чисельністю до трьохсот чоловік. Не було дня, щоб вони не їхали в яке село і не вбивали. Після жнив відділ УПА вирішив вибити їх з Мізоча. Звечора повстанці провели розвідку, виявили вогневі точки. Наступ провели курені Сталевого і Докса, вони штурмували містечко зі сходу, півночі і півдня, а курінь Крука прибув із запізненням і йому не вдалося пробитися із заходу. Жандармерія і німецькі чиновники поховалися під костел, у склепи. Був наказ його не обстрілювати.

Здавалося, повстанці ось-ось візьмуть останні укріплення у колишньому панському маєтку. Але почало розвіднятися, наступ довелося зупинити, бо із Здолбунова могло прибути підкріплення.

Шуцкоманда осміліла, почала енергійно поливати відступаючих свинцем, підпалювати хати, в яких жили українці. Тих, хто не встиг втекти або був немічний, кололи багнетами, розстрілювали, кидали у вогонь.

Ми з сім'єю ледве вирвалися з-під обстрілу.

При відступі впали троє важко поранених повстанців.

Двоє з них ворог домордував, а третього ніхто не помітив. Коли друзі спохватилися, що його нема і кинулися шукати, хлопець був уже мертвий. Розповідали, що роздер на собі сдяг, покусав губи, руки, повидирав під собою землю. Один тільки Бог знає, які муки прийняв. Мені так запала в душу його трагічна доля, що ночами не спав.

Після цього бою і німці, і поляки перестали бути такими зухвалими, як раніше, по суті, влада перейшла під контроль УПА. Люди молотили збіжжя і закопували для потреб повстанської армії, німцям не дали ані пуда.

Пізньої осені 1943 року відбувся другий напад на Мізоч, але цього разу більш вдало. Обійшлося без жертв. Вдалося захопити багато зброї. Проте наступного дня якийсь військовий підрозділ прибув у Мізоч, звідти вирушив у Бушу, увірвався в Кудрин, де була повстанська лікарня. Було вбито медперсонал і важкопоранених. Одні говорили, що то справа власовців, інші — що червоних партизанів.

Якось на початку зими Мілетій заїхав додому. Мати зраділа, не знала, де його посадити і чим вгостити. Але він тільки попросив перевдягнутися. Як скинув спідню сорочку, воші так і посипалися. Мати заплакала: «За що так страждаєш?» А він каже: «Україна віками боролась проти своїх гнобителів. А тепер і мені довелося». То була його остання зустріч з матір'ю — перед Різдом вона прала на річці білизну, дістала запалення легенів, два тижні промучилася і померла. А батько наш помер ще в 1940-му.

Наблизився і став віддалятися на захід фронт. Прокотилися облави — дядьків і хлопців забирали в армію.

Під Гурбами відбувся великий бій між відділами УПА і підрозділами Червоної Армії і НКВД. Мій брат зі своїм відділом вирвався з того котла. Наприкінці травня прийшов зв'язківець і повідомив, що Мілетій у Дермані, поранений у руку. Я зустрівся з ним, він розповів про поєдинок, про втрати повстанців. Загинули мої знайомі Степан Говерковий, Сянька Андросчук та інші. Багатьох поранених енкаведисти доколювали багнетами.

Згодом я ще кілька разів навідувався до брата; приносив свіжу рибу, бо в нас була своя сажавка. Але коли його перевели в інше місце, в криївку, її виявили енкаведисти. Був тяжко поранений гранатою у руку і в голову. Помирати доцільно взяти його додому.

Через кілька днів, як поховали брата, мене зустріла су-

сідська дівчина Ганя, член ОУН з 1938 року, підпільниця, і запропонувала бути в неї зв'язковим. Вона познайомилася із старшим лейтенантом, колишнім червоним партизаном, і вивідувала в нього, якого дня готується акція проти УПА, хто перейшов на сторону енкаведистів і таке інше. Через мене передавала це іншим зв'язковим для повстанців. Коли її заарештували, я, побоюючись, що вона не витримає катувань, подався до своєї тітки в с. Коростову Острівського району. Чоловіка і три сини-соколи втратила вона: чоловіка і старшого сина вбили німці, а двох молодших, які вступили в УПА, — совети. Пізніше тітку вивезли в Сибір.

Якось я прийшов від неї, крадучись, додому і почув страшну вістку: Ганя і її знайомий офіцер, розуміючи, що не вирвуться із лап енкаведистів, покінчили з собою. Так обірвалося це кохання людей із ворожих таборів.

В ніч на 15 лютого 1948 року заарештували мене. Зробили обшук, поперекидали все в хаті. Тринадцятилітня сестра Соня благала, щоб мене не забирали, але хто міг зглянутися на сирітські сльози. З теплого одягу і взуття я не мав нічого, в черевиках та піджачку і повели. Їсти теж не було що взяти. Привели прямо до начальника райвідділу. МГБ Францова. Там і слідчі Платонов, Тіхонов, залишився Болотов, що мене заарештовував.

Страшна слава про їхню жорстокість ходила по району. Я побачив у руках Тіхонова залізну коцюбку, він нею підгортав у грубці. «Оце, — думаю, — як звезе по спині чи по голові, то мені буде останній раз...»

Першими були питання про те, хто був старшим групи, хто давав завдання розповсюджувати листівки, роззброювати бійців Радянської Армії. Я відповідав ухильно. Францов наказав кинути в льох. «Хай там посидить з тиждень і все пригадає». Надворі був мороз градусів під 20, а в льосі на дні стояла вода і в кутку лежала вязка сіна мокрого. Стіни білі від інею, зверху капає вода. В льоху були знайомий Іван з Діброви і поштар із Кунина, одягнуті в кожухи і вальянки. То стало і моїм спасінням. Вони брали мене всередину, вкривали полами кожухів і так зігрівали.

На шостий день мене викликали до Францова. Грубка була напалена. З мене почав виходити холод, і стало трусити. «Ну, що, Бихалець, усе пригадав?» Я повторив, що зброєю цікавився з дитинства, під час війни знаходили її багато, а тут трапилася нагода постріляти... За листівки, мовляв, нічого не знаю.

Відвели у льох. Того ж дня кинули до нас дівчину років 16. Вона принесла передачу заарештованій сестрі. А її — в льох. Дівчина була легко вдягнута: в короткому сачечку і чобітках. Змерзнувши, тулилася до нас.

А над ранок я пробудився від того, що вся моя спина примерзла до стіни. Так я позбувся здоров'я на все життя. Перед обідом дівчину викликали. А мене викликали аж на тринадцятий день. Крім Францова, сидів прокурор. Францов зачитав протокол. Я підписав, розуміючи, що в льоху довго не протягну. Так моя доля вирішилася на роки.

5 березня підняли посеред ночі, повели в Озеряни на поїзд. Перед тим випав сніг, на дорозі ніяких слідів. Ми копалися в заметах, падали. Конвой бив прикладами, цькував собаками.

Здолбунів, Рівне. Кинули в камеру, де вже було 28 чоловік, — не тільки лягти, а й сісти ніде. Лежали на одному боку, повернутися не можна. А весною стала ще гірше — нічим дихнути. Так мордували місяцями.

І тільки як приїхав прокурор по нагляду, забрали від нас 12 чоловік. Не могли ми відіспатися. 25 травня вирок — 25 років. Наступного дня — в Дубенську тюрму. Там у камері нас було четверо. Один поранений повстанець сидів уже більше півроку. По цілих ночах не спав. Сяде біля вікна, покладе голову на підвіконня і просидить так цілу ніч. Коли десь долинав спів солов'я чи чулася дівоча пісня, він згадував свою кохану: чи жде його, чи, може, страждає в Сибіру.

Дивлячись на нього, я звертався до Бога: чому він від нас відвернувся. А ще — склалася пісня:

Ой Боже Великий, мій Боже Єдиний,
За що ж мене так покарав?

Пішов я в повстанці і зброю взяв в руки —
І в тяжку неволю попав.

Я кров проливав за святу Україну,
Був ранений важко в бою.

В мурованих стінах не гояться рани,
Від болю по ночах не сплю...

Коли я одного разу заспівав йому цю пісню, він заплакав, як мала дитина, я вже і не радий був, не думав, що ного так це розстроїть. Я його розважав, як міг, але з ним ставало чим далі гірше. Медсестра покликала корпусного, і хворого кудись перевели, я його більше не зустрів.

А мене відбувати строк завезли в Мордовські табори. Після карантину перевели на 7-й лагпункт, де був розташований дерсвообробний завод. Там виготовлялись футляри для радіоприймачів «Родина». Нас по півсотні відбирали в четвертий цех, найбільш шкідливий. Стояли рядами великі столи, і хлопці один біля одного шліфували наждачною шкіркою ті футляри. Але шкірки не вистачало, виготовляли саморобні із дрібного товченого скла. Від них скляний пил стовпом стояв, ним ми дихали. За день надихаєшся — цілу ніч дере в горлі, не можна відкашлятися. Деякі хлопці не витримували й місяця. Піднімалась температура — запалення легень від скляного пилу. Одних клали в лікарню, других, ослаблених, списували в неробочу бригаду.

А на їх місце прибували все нові етапи — і, як через м'ясорубку, пропускали нашу молодь, відбираючи здоров'я. Думаю, то було планомірне нищення цвіту поневолених націй.

Я протримався майже два місяці, останні дні був такий ослаблений, що сам не міг на верхні нари вилізти, але тримав, не списували, бо треба було річний план виконати.

БИХАЛЕЦЬ Іван Євстафійович.

с. Мізоч Здолбунівського району.

ДОПОМОЖІТЬ ВІДШУКАТИ МОГИЛУ БРАТА.

Я народилася в с. Рудня (Підлісне) Дубровницького району у 1937 р. Батько — Аврамишин Олексій Філімонович, мати — Аврамишин Катерина Дементіївна, брат — Аврамишин Дмитро Олексійович (його забрали на війну у 1941 році, не повернувся), сестра — Марія Олексіївна (загинула під час війни), брат Юхим (був борцем за волю України в Повстанській Армії — псевдо «Слон», загинув у січні 1948 р., ще за його життя більшовики знищили батьківську хату, тоді ж від їх рук загинула сестра Ліда).

Ще один брат, Аврамишин Василь Олексійович, 1927 року народження, був засуджений у 1946 році і назад не повернувся. Він був засуджений на 25 років, ніякої звістки від нього ми так і не отримали.

У 1950 році мене з матір'ю виселили в Хабаровський край. Разом з нами вивезли також мою старшу сестру Ніну, разом з її маленькою донькою. Нас обвинувачували у тому, що ми допомагали бандерівцям. Ми жили на хуторі біля лісу.

І справді, ми їм допомагали — наш старший брат разом з товаришами по службі бував у нас вдома, а сестра Ніна виконувала деякі братові доручення, вона знала, де перебувало військо, бачила їхні вишколи.

Коли заарештували маму, то над нею знущалися, били її. Мені наказували: «Признавайся, бо застрелю».

Коли нас виселили, мамі було 63 роки, а мені — 13. Заробляти на сім'ю доводилося мені. Спочатку я наймалася в людей, а пізніше почала працювати на лісоповалі. Робота була важка. Постійно хотілося їсти. Бог давав силу, здоров'я, і я вижила, хоч щодня доводилося ходити по 8—10 км на роботу.

У 1959 році нам дозволили повернутися на Україну, на той час я вже була одружена, мала двох дітей. Поїхали ми до мого чоловіка, в Івано-Франківську область. Протягом двадцяти років мене не прописували і постійно казали, щоб я забиралася звідси.

Звертаюся з проханням до добрих людей: може, хтось допоможе мені отримати відомості про мого брата — Юхима Олексійовича Аврамишина. Його вбили у селі Грані Дубровицького району на Рівненщині. Тіло його забрали у райцентр, тримали там 3 дні, фотографували. Можливо, хтось знає, куди його поділи, я б хотіла поставити йому пам'ятник, щоб не була його могила безіменною.

ЦІВКА Ганна Олексіївна,
Івано-Франківська область,
Галицький район, с. Медуха.

МІЖ ДВОМА ВОГНЯМИ

Народився я 1912 року в Радивиліві на Рівненщині. Навчався на геологічному і ветеринарному факультетах Варшавського університету. На початку Другої світової війни був мобілізований у польську армію. Потрапив у полон, але вдалося вийти на волю. Подався в рідні місця. Вчителював на Кременеччині. Випадково довідався, що готується мій арешт. Щоб не стати черговою жертвою НКВС, знову перейшов кордон. Записався в українську школу поліції в місті Холм — була надія, що ці воєнізовані формування з часом прислужаться Україні.

Згодом служив у поліції на Рівненщині, разом з усіма перейшов в УПА. Вів заняття з тактичної підготовки, в бою

довелося брати участь лише один раз.

У 1945 році відділ УПА захопив у полон радянського льотчика. Передали його під мій нагляд. Хлопець виявився білорусом, розповів про свою важку долю, про ті обставини, які змушували діяти саме так, а не інакше. І я зрозумів: переді мною ніякий не ворог, а людина, зацькована сталінським режимом. Не довго розмірковуючи, відпустив полоненого.

Що тут зчинилося! Служба безпеки звинуватила у зраді, хотіла розстріляти. Рятувався втечею, ховався по лісах. Ціле літо провів у хашах, а як стали дошкуляти холоди, почав пробиратися до Бугу, щоб укотре перейти кордон. Тільки тепер він охоронявся не так, як раніше.

Схопили мене, коли спав у стіжку, не прикордонники, а селяни. Проявили «революційну пильність».

У камері, перебуваючи в стані відчаю, хотів накласти на себе руки. Але шнурок тріснув.

Військовий трибунал у Луцьку дав 20 літ каторжних робіт. Із них відбув в ув'язненні 10 років і 8 місяців. Працював на шахтах Воркути. Ще до слідства мав уявлення, що влада більш гуманна до іноземних громадян, тому весь час видавав себе за громадянина Польщі. У 1956 році був переданий ПНР, мав настільки підірване здоров'я, що сім років пролежав у лікарнях. Не знаю, ще б трохи протримали в неволі — і залишився б у Воркуті навіки, як залишалися там сотні, тисячі каторжан, «ворогів народу», виснажених працею, зломлених хворобами.

Всі мої літа зрілості понівечила війна, концтабори. Не встиг завести власних дітей. Так і доживаю віку вдалині від рідного краю, лиш зрідка можу приїхати в Радивилів.

МАРКОПОЛЬСЬКИЙ Леонід Андрійович.

м. Елк (Польща), вулиця Війська Польського, 36/47.

СИДІВ ПРИ ТРЬОХ ВЛАДАХ...

Багато спогадів живуть у моїй пам'яті. Стільки довелося пережити, що вийшов би грубецький том, аби все те описати. Корінному рівнянинові, судилося стати мені свідком і учасником багатьох подій, що відбувалися у нашому місті, жити і сидіти за ґратами при Польщі, при німцях, при советах. Більшість із тих спогадів крають душу, але є й такі, що й зараз зігрівають мою старість. Переглядаючи старі, пожовк-

лі фотографії, подумки переношуть у часи моєї юності. Яке завзяття і ентузіазм переповнювали моє серце, коли в 1927 році я, учень Рівненської української гімназії, а разом з мною мій двоюрідний брат Сергій Іллюк (згодом він емігрував до Америки) і Михайло Бляхарчук (вічна йому пам'ять!) стали першими пластунами в Рівному. Нашим керівником був Степан Семенюк. Створили ми пластову організацію після того, як до нас дійшла звістка зі Львова про те, що львівський професор Северин Левицький організував там пласт, отож і ми загорілися цією ідеєю. Влітку ми втрьох поїхали до табору пластунів «Сокіл» біля річки Лімниця в Карпатах. Офіційно пластуни не мали статусу, але мали свою форму. В таборі ми набули спеціальності розвідників. На все життя запам'яталося, як до нас приїхав митрополит Шептицький. Майже всі пластуни в таборі були греко-католиками, і коли Шептицький запитав, чи є тут православні, то ми втрьох з Рівного обізвалися, підійшли до нього і він нас благословив. Митрополита дуже всі шанували. Спорудили таку собі «лектику» — ноші — і цілий гурт пластунів виніс Шептицького на руках високо в гори.

Наступного року з'їзд пластунів відбувся вже у нас на Волині — в Олександрії, на той час організація була вже чисельна. На цей з'їзд приїхали пластуни з Галичини, Волині, Львова на чолі з професором Левицьким. Серед загалу виділялися «лісові чорти» — досвідчені, старші за віком студенти та учні старших класів. Але невдовзі після з'їзду польський уряд заборонив пластовий рух, розпочалися арешти. Пластуни переслідувалися «двійками» — польськими органами безпеки, завдання яких полягало в тому, щоб протистояти українцям; серед них особливою ревністю відзначався Петро Грушецький. Мене особисто тоді затримали прямо на вулиці і повели у поліційську дільницю.

Після того, як заборонили «пласт», гімназисти підпільно (а було нас чоловік дванадцять, в тому числі й дівчата) збиралися і вивчали історію України, бо в гімназії, хоча вона й була українською, вивчали лише історію Польщі. Одного разу ми вирішили зняти хрест на Дубенському католицькому кладовищі, встановлений на честь незалежності Польщі. Однак серед нас виявився провокатор, і коли ми вночі йшли на кладовище, нас оточила поліція і заарештувала. Ми були загримовані, але поліціянти викликали директора нашої гімназії Федора Пекарського і він розпізнав нас. Через кіль-

ка днів польський куратор наказав закрити гімназію, але потім її все ж відкрили.

Напередодні річниці з дня народження Тараса Шевченка українська громада попросила дозволу у влади відзначити цю подію в театрі. Нам дозволили, але з умовою, щоб вечір завершився гімном «Єще Польська не згінела». Однак замість цього гімну ми заспівали «Ще не вмерла Україна». Тоді поліція зачинила двері і заарештувала багатьох українців, в тому числі й гімназистів.

У 1931 році за участь у «Пласті» і за антидержавницьку діяльність мене виключили з восьмого, випускного класу української гімназії. Я поїхав до Луцької гімназії, але провчився там усього п'ять днів, як надійшло рішення з кураторні виключити мене без права закінчити гімназію.

Тож я почав працювати фізично — батько мій був електриком, і я навчався біля нього цієї спеціальності. А коли прийшли совети, то почав працювати в обласному фінансовому відділі; невдовзі мене направили на фінансові курси до Львова, по закінченні яких знову повернувся на свою роботу. Під час німецької окупації мене, як спеціаліста, використали для роботи у фінансовому відділі при гебітскомісаріаті. Але як тільки ми (українці) започаткували документацію і налагодили справу, то нас одного за одним почали звільняти і на наші місця ставити німців. Таким чином я став безробітним. Жити на щось треба було (на той час я вже одружився), тож я мимоволі вплутався в аферу, за яку й поплатився. Одного разу голландець (а в Рівному були військові з Голландії) запропонував мені задешево сто простирадла, я їх купив і поніс в комісійний магазин. Там виявили, що ці простирадла крадені, мене заарештували і дали мені три місяці таборів (у Шубкові). Загалом можна сказати, що я тоді відбувся легким переляком.

З приходом Радянської Армії мене знову взяли на роботу в облфінвідділ. Треба сказати, що я з юності захоплювався футболом, і коли в Рівному організували футбольну команду, я став її членом. У 1945 р. в Києві відбулася перша післявоєнна Всеукраїнська спартакіада, в ній брала участь і наша футбольна команда. З великим піднесенням і в гарному настрої повернувся я додому, але коли наступного дня вранці пішов на роботу, там уже чекав мене кадебіст Іванов. Нічого не пояснюючи, сказав тільки, щоб я йшов першим, він — за мною. Ось так розпочалися мої пекельні ро-

ки сталінського ув'язнення нібито за антирадянську агітацію. Мене завезли в Горьківську область на лісоповал. В 1950 р. вивезли всю мою сім'ю — батьків, дружину і сина; опинилися вони в Біробіджані.

Під час перебування в таборі я був свідком такої події. Одного разу привезли цілий ешелон радянських воїнів, виволителів Берліну, більшість із них — офіцери. Їх заарештували з різних причин, в основному — за антирадянську агітацію. Я познайомився з одним полковником (на жаль, забув його прізвище), і він мені розповів, що його заарештували за те, що, купуючи тканину в берлінському магазині, він пожартував, щоб не дали такої якості, як російська. Так от, саме цей полковник організував втечу в'язнів, які в лісі роззброїли конвоїрів і почали втікати. Але охоронці їх вловили, спершу в лісі розстріляли чоловік шість, решту — в таборі, трупи поклали біля воріт. Коли зеки поверталися з роботи, усіх примушували хвилин п'ять стояти біля трупів і дивитися на них. Самого організатора — полковника — поранили, відправили в Москву і його подальша доля мені невідома.

Звільнили мене в 1954 році, але лише в 1958 році ми з дружиною повернулися до Рівного.

САБЛІЙ Василь Мануїлович,
м. Рівне, вул. Д. Галицького, 3, кв. 84.

ЗА ВІЩО НАС УБИВАЛИ?

Наша сім'я на ту пору, про яку пишу ці спогади, мешкала на хуторі Липники Костопільського району, складалася з одинадцяти душ: батько — Денис Тимофіювич, мати — Мокрина Охрімівна, мої брати — тридцятирічний Іван, шістнадцятирічний Тиміш, восьмирічний Петро, сестри — вісімнадцятирічна Ганна, десятирічна Катерина, Іванова дружина Гафія та двійко маленьких діточок молодій сім'ї.

Неподалік на нашому хуторі жила сім'я і найстаршого мого брата Василя.

Родина велика, ротів, як мовиться, вистачало. Ото і старе, і мале крутилося, як могло, по господарству, щоб дати йому лад, мати хліб та до хліба.

Мені на ту пору виповнилося п'ятнадцять. У той час діти мого віку, звісно, працювали нарівні з дорослими. Отож і я

мав масу обов'язків по господарству.

Такій, як наша, родині за клопотами, звичайно, було не до політики. Ото і жили своїми сільськими турботами.

Багато кмітливості виявили батьки та старші діти, аби вберегти родину від фашистів. Полегшло зітхнули, коли фронт погримів на захід. Здавалося, що все найгірше позаду, тішились такими думками.

Та вийшло, що зарано заспокоїлись. Одного березневого ранку 1944 року, коли сім'я якраз почала поратись біля худоби, довкола Липників почалася стрілянина. Невдовзі у бік хутора Кублища почали бігти військові. Неважко було здогадатися, що то вояки УПА. Наша сім'я, особливо старші її члени, стривожились. Бо всяких військових звикли боятися. Від них, знали, усякого можна було чекати: в кращому разі грабунку чи побоїв...

Найбільша небезпека завжди нависала над чоловічою половиною родини. Отож я слідом за Іваном і Тимошем кинулись до ліска, що метрів за триста від нашої хати. Він неодноразово рятував нас у війну від німецьких наскоків.

Але непоміченими до ліска так і не добігли, бо зі сторони села Гутвина рухалась колона військових. Нас помітили, і від колони відокремився вершник, поскакав напереріз.

Він і пригнав нас до колони. То був підрозділ військ НКВС. З колоною ми прийшли до урочища Кублища, на хутір. І тут зав'язався бій між УПА і червонопогонниками.

З братом залишилися під наглядом групи військових за хатою місцевого жителя Андрія Мирончука. І ми, і наші охоронці, зрозуміло, дослухалися до стрілянини, яка то наростала, то дещо вщухала протягом не менш як двох годин.

Нарешті стало тихо, як після всякого бою. Енкаведисти з розгніваними обличчями поверталися на хутір. З їх розмов та настрою неважко було зрозуміти, що ними бій програний, у кращому випадку, вони з нього вийшли з гіршими наслідками, ніж сподівалися. Нас той здогад, коли перемовилися між собою словом-другим, налякав. Адже від розлюченого військового добра не жди.

Так воно і вийшло. Приїхав один з енкаведистських вершників і повідомив, що командир наказав розстріляти затриманих «бандьор». Отак ми стали бандерівцями, з якими, як уже говорив, нічого спільного не мали. Нас відштовхнули від стіни хати, підняли зброю. Не знаю, що почували в ті хвилини мої старші брати, але мене охопив пеймовірний страх,

він, наче на крилах, мене підхопив, і я кинувся тікати. Через кілька кроків зрозумів, що й Іван та Тиміш вчинили так само.

Пролунали постріли, попадали на землю на моїх очах брати. Я теж упав, зумисне, бо куля мене не зачепила, упав при чергових пострілах. У голові теплилась по-дитячому наївна надія, що приймуть мене за мертвого і залишать. Лежав на правому боці і крадькома позирав на свою хату, що виділялася здаля.

Час неначе зупинився. Мені здалося, що все-таки з годину ніхто мною не цікавився. І коли енкаведисти почали лаштуватися до походу, я майже повірив, що врятований. І саме в цю мить почувлися кроки за моїми плечима. Енкаведист копнув чоботом, задавши невідомо кому запитання:

— Живий?

Далі вдавати вбитого не було сенсу. Я підхопився на ноги і побіг притьмом до хати назад до гурту. Там, крім енкаведистів, в окремий гурт збилися й інші затримані в поближніх хуторах наші земляки.

Оглядаюсь і дивлюся — кат таким же способом, як мене, підняв мого брата Тимоша. Той схопився на ноги, але його тут же скосила автоматна черга.

Іван виявився також живим, але пораненим в обличчя. Його енкаведист приштотхав до нашого гурту. Обличчя брата, все у крові, невпізнанно змінилося. Він скрушно похитав головою. Мовляв, кепські наші справи, брате.

І саме в цю мить на моїх очах один з енкаведистів вистрілив Іванові в голову. Брат упав. А я зрозумів, що від цих людей пощади нічого ждати, ото й чекав своєї смерті.

Після цього пролунала команда рушати. І коли їздовий з червоною зіркою на шапці спрямував підводу на тіло Івана, коли коні з храпом не слухалися його, а він батогом змусив, коли підвода колесами понівечила убитого, мені стало зрозуміло, що ці люди так чинять не тому, що мали нас за ворогів, а прямо ненавидять нас за щось інше. Бо який з мене, п'ятнадцятилітнього, беззбройного, наляканого, убитого горем утрати братів, ворог?!

Колона рушила. Побрів я в гурті затриманих, підштотхуваний то прикладом, а то стусаном. Через метрів двісті у соснячку зупинилися. Підїхав на коні зв'язковий і передав наказ:

— Оцих розстріляти, — кинув байдуже у наш бік.

Клацнула зброя. Однак один з советів, який був у офіцерських погонах, зупинив розстріл. Він уголос, що й ми чули, пояснив, що йому потрібні, аби нести розібрані міномети, що він бере нас під свою відповідальність.

Підійшовши відразу до нас, близько-близько, той офіцер тихо сказав:

— Даю вам можливість жити, но не вздумайте бежать. Пуля догонит...

Згодом я дізнався, що по дорозі до Степані, а саме туди колона тримала шлях, один поранений енкаведист, що лежав на возі, коли від болю йому стало нестерпно, підкликав свого напарника і сказав:

— Он у того затриманого знайшли Біблію. Пусти його в розход.

Той витягнув нещасного віруючого з гурту і рубонув шаблюкою навхрест по спині. Але приречений продовжував стояти. Тоді «друг» увігнав у жертву чергу із автомата.

Що ж трапилося в цілому в той злочасний день на хуторі в урочищі Кублища, дізнався набагато пізніше. Виявляється, що той бій для червонопогонників справді був невдалим. Зазнавши втрат, ці, затьмарені помстою, людяні кинулись по тростянецьких хуторах вилловлювати дорослих чоловіків та юнаків у домівках чи недалеко від них. Одних вбивали прямо на подвір'ях, інших розстрілювали, відвівши в ліс.

І це не бандити якісь, що крадькома вночі чинили злочини, а серед білого березневого дня «наші визволителі» вбивали батьків, сиротили дітей, вбивали на їх рідній з діда-прадіда землі, беззбройних цивільних одвічних хліборобів, чії руки ніколи не тримали зброї. По якому такому праву?! Хто нам відповідь?

Так були вбиті мої брати, а також Микола Данильчук, Євмен Кухарчук, Іван Данильчук, Матвій Коротчук — всього 18 чоловік.

Неважко здогадатися, що енкаведисти це побоїще задокументували як блискучу перемогу над «чисельно переважачим противником». За це вони, мабуть, отримали високі нагороди, а потім — аж і тепер — різні пільги.

Та я не про те. Не хочу кликати до помсти. Хочу тільки, щоб мені дали відповідь: «За віщо вони нас убивали?» Бо в мене таке враження, що лише за те, що ми — українці, що

то один із штрихів геноциду проти нашого народу.

А ще, о іронія долі, при тоталітарному режимі наша сім'я мала чимало неприємностей у зв'язку з тим, що Івана та Тимоша за документами мали за таких, що вбиті в УПА. Нині ж правда восторжествувала: на словах визнано їх безпрецедентне вбивство, а от реабілітувати їх ніхто не береться. У інстанціях кажуть: «Що ж реабілітувати, коли вони не винні і їх ніхто не судив?»

А я гадаю, що така реабілітація потрібна від незаконного звинувачення.

ГОРДІЙЧУК Пилип Денисович,
м. Костопіль, вул. Заріччя, 8.

ЧАС ЖИТИ І ЧАС ПОМИРАТИ

Пригнічені більшовицькими порядками, що були встановлені на Західній Україні після «вікопомного» 1939 року, люди в моєму селі Опариписі (біля Радивилова) з деякою надією сприйняли прихід німців у 1941-му. І треба справедливості ради сказати, що спочатку вони справили враження культурних і доволі чемних. Полонених червоноармійців не вбивали, а відвозили на збірний пункт поблизу залізничного вокзалу в Радивиліві. Звідти під поручництво їх можна було забирати на роботи в своє господарство.

Запам'яталася маніфестація в Бродях з нагоди проголошення у Львові Української держави. Зібралось до 30 тисяч чоловік. Приїхали й жителі Радивилова та довколишніх сіл. Виступали українські інтелектуали. Один промовець ризикнув зазначити, що і червоний ворог, і чорний ворог — для нашого народу однаковий ворог. Німецькі офіцери, які стояли на трибуні, — не розуміли, про що йдеться, а тому, як і всі, зустрічали виступи схвально.

У Радивиліві з'явилися листівки, які повідомляли, що формується українська армія, шиється обмундирування із тканини, захопленої у більшовиків. Були й листівки про варварства сталінської влади.

Про масовий розстріл в'язнів у Дубенській тюрмі на мітингу в Радивиліві розповів Антон Герега, якому просто чудом вдалося вирватися із лап енкаведистів. Сотні людей, винуватих яких ніхто не довів, було страчено 24 і 25 червня 1941 року, напередодні втечі з міста партійно-радянського активу. А

Герега вцілів через те, що ніч перед розстрілом провів у майстерні, де працював слюсарем. Почувши стрілянину, сховався. Вранці в приміщення зазирали кати, але в'язня не побачили.

Про розстріл розповідав і Петро Морозюк. Енкаведисти вривалися в камери серед ночі, вбивали сплячих. На Петра впало декілька чоловік, і це врятувало від загибелі, кулі потрапили тільки в ноги. Пізніше виповз із-під трупів, сьак-так перев'язав рани ганчір'ям, знайшов якісь сухарі. Кілька днів пролежав у камері, серед мертвих, поки його не знайшли люди — після приходу німців усіх страчених стали витягувати на подвір'я для упізнання рідними.

У перші дні війни багато розповідалося про садистські розправи над в'язнями, головним чином політичними, в Тернополі, Кременці, Дрогобичі, Львові... Все це зміщило людей у переконанні, що більшовики, совети — то нелюди, варвари.

А через місяць-другий почали докочуватися чутки, що й німці заарештовують українських активістів, декого розстрілюють, як і сталіністи, без суду та слідства.

Ось він, момент істини: чужинець ніколи не дбатиме про інтереси корінної нації.

Активізувався прийом у ряди ОУН. Серед моїх перших доручень — роз'яснювати, щоб населення не здавало податків на німецьку армію, щоб молодь не давала згоди їхати на роботу в Німеччину. В організації також були Петро Воляннюк, брати Степан і Петро Михалюки, Володимир Корсунь, нам допомагали симпатики.

Згодом, як і багато моїх ровесників, вступив в УПА, був призначений в адміністративний відділ підрайону Радивилів — Лев'ятин — Опарипси — Сестрятин — Бугаївка, відповідав за постачання продуктів, доводилося виконувати і пропагандистські завдання.

Відбулися сутички повстанців із німцями та мадярами в Крупці, Перенятині, інших селах, нашим надбанням ставали зброя, військове майно. Фашисти відповідали відплатними акціями.

На жаль знайшлися люди, які згодилися допомагали окупантам у пошуку причетних до руху опору. Одного разу почалося прочісування і в Опарипсах. Я з друзями кинувся втікати. Але німці помітили нас і стали наздоганяти легковою автомашиною, через мерзлу ріллю. Ми — врозтіч. Переслідувачі зосередилися на мені, можливо, тому, що тримав у руці наган, мав при боці кілька гранат. Почалася стрілянина.

Я впав. Машина спинилася, віддаль до мене ще була значна. Німці, думаючи, що вбили мене, вийшли і попрямували в мій бік. Я кілька разів вистрілив і знову зірвався з місця. Помітив, що на перехоплення йде вантажівка з польськими поліцейськими. Мусив міняти напрямок втечі. Видно, така вже судилася доля: незважаючи на шквал куль, жодна мене не зачепила. Почалися куші, стрибнув до річки і, прикриваючись її берегом від обстрілу, дістався до Морозівського лісу. А одному з товаришів, Андрію Беднарському, не поталанило: куля наздогнала його, фашисти схопили втікача і замордували.

Невдовзі пережив ще одну трагедію: під час боїв червоноармійців із гітлерівцями в районі Опарипсів загорілися будинки, в тому числі й той, у підвалі якого переховувалися мирні жителі. Більше десяти чоловік отруїлися чадним газом, загинули у вогні. Тоді ж не стало моєї сестри Насті Францішевич.

1 квітня 1944 року під час наради активу УПА криївку оточили чекісти. Вирватися з оточення вдалося не всім. Мені пощастило, але ненадовго — незабаром в іншій криївці ще з одним упівцем були застукані зненацька. Безвихідна ситуація підказала: потрібно здаватися. Я почав виходити перший — і відразу ж мені вистрілили в спину, — видно, неабияк боялися українських партизанів сталінські «визволителі». Куля прошила легеню, довго стікав кров'ю. Лише години через дві підібрали на сани і доставили в Сестрятин, куди звозили всіх заарештованих. Фронт із німцями стояв за кілька кілометрів, під Бродами, але сили для боротьби були кинуті не туди...

Медичної допомоги так і не отримав, але молодий організм робив своє — невдовзі рана почала затягуватися.

Військовий трибунал засудив мене до 10 років позбавлення волі і 3 років позбавлення прав. У перших числах грудня був уже в бухті Находка на Далекому Сході. Лише в Магадані лікарі звернули увагу на мене, та й то не в зв'язку з пораненням, а в зв'язку з виснаженням — важив 45 (1) кілограмів. Мучила дизентерія, потім почалася цинга. І якщо залишився на цьому світі, то лише завдяки справжньому гуманізові лікаря Антона Гецова, єврея, із тих політ'язнів, які свого часу йшли по справах троцькістів.

Звільнили мене з табору 31 грудня 1952 року. Реабілітований у 1991 році.

МАЗУРКЕВИЧ Петро Васильович.
м. Черкаси, вул. Рябокони, 2/1, кв. 24.

ВІДДАНІСТЬ РОДИНИ І БАТЬКІВЩИНИ

Іларіон Іванович Зарічнюк народився в 1892 році в селі Русивель Гошанського району. Тут пройшло його дитинство, перші роки навчання. Вчився дуже добре, отже, хоч як це було не важко за російського царату, віддали його в м. Острів для подальшого навчання в так звану церковно-приходську школу.

«З нього вийде хороший вчитель», — сказали там, коли закінчив курс навчання. І справді, в 1913 році в селі Країв, недалеко Острога, почав Іларіон навчати селянських дітей. Зі школи призвали на військову службу в м. Київ, а дещо пізніше відібрали в Москву в Кремль. Як випускник військового престижного училища в жовтні 1917 року в Кремлі зустрів організований Леніним військовий переворот. Допитувало ЧК. Та обмежилися кількома ударами по щоках, а відтак зірвали офіцерські погони, запропонували вертати на Україну, робити там революцію.

Був свідомим українцем, відданий ідеалам самостійності, отже, вступив в ряди УНР. Бойовий тернистий шлях від Києва простелився до району польського міста Люблін, який пройшов разом з головним отаманом Симоном Петлюрою. В розповідях Іларіона багато теплих слів про цього великого патріота України, людини доброї, лагідної, високоморальної. Досить часто як штабний офіцер зустрічався Іларіон з полковником Коновальцем, ад'ютантом Петлюри Скрипником.

Інтернований в Польщі, як багато друзів по зброї, Іларіон захворів на тиф. Підступна епідемія забирала щоденно десятки життів вояків Української армії. Воля до життя, бажання ще побачити рідний край, родину перемогли, і він піднявся зі смертного ложа. Польські власті виздоровлених забірали на залізничну станцію вивантажувати вагони. Мужньо тримався Іларіон Іванович, але якось переносючи важкі мішки цукру, спіткнувся, впав і втратив свідомість. Зворотний тиф звалив його з ніг надовго. В приміщенні, на підлозі якого лежав, живими лишилися троє. Та несподівано надійшов порятунк. Приїхав односець, теж офіцер УНР, Клим Ботан з братом Платоном і забрали додому в Русивель. Звели, виходили, повернули життя дбайливі материнські руки.

А війна вже закінчилася. Рідний Русивель відійшов до

Польщі, а Великий Скниж, де жила сестра Онися, до Радянського Союзу. Іларіон одружився, з'явилися діти, своя земля, господарство. Економив на всьому, докуповував ділянки землі, примножуючи достаток сім'ї. З однодумцями організував у своїй хаті товариство «Просвіта». Невеличка бібліотечка з року в рік збагачувалася передплатними виданнями зі Львова. Люди охоче йшли до хати Іларіона почитати, поговорити, послухати цікаві розповіді господарів. Колишні офіцери УНР Клим Ботан, Іван Осипчук, Лавро Дереш, а з молодих — Никонор Мотовилюк, Степан Калюх, брати Гаврилюки були найбільш активними пропагандистами української справи. Крім читання та полемічних розмов на різні теми політичного характеру, просвітяни організували торговий кооператив, гуртки художньої самодіяльності національно-патріотичного спрямування. В цій селянській хаті, розташованій у центрі Русивля, витав дух України. Своїм дітям Іларіон передплатив часописи «Світ дитини» та «Дитяча бібліотека», дружині Афанасії — «Жіноча доля». Сам читав однодумцям «Громадський голос», «Діло», «Неділю» та «Вісті», що надходили зі Львова.

Польські власті (місцевого масштабу) захотіли вижити з села непокірну сім'ю. Почалися доноси, провокації, суди. Були довгі і важкі тяжби з паном поміщиком за землю. З перемінним успіхом розглядався земельний спір у судах Гоші, Великих Межирич, Корця, Рівного. Іларіон та його брати все ж добилися перемоги в найвищому польському суді в м. Люблін.

Іларіон Іванович ще з часів Української Республіки був знайомий з міністром УНР Багриновським. У цей час Багриновський був адвокатом у Рівному, отож погодився захищати селян проти магната і, врешті-решт, виграти складний процес, що було зробити досить не легко. Адвокат не піддався тиску властей, не пішов на значні грошові подачки, що йому приготували.

Напередодні пам'ятного 1939 року Іларіон Іванович вже став у матеріальному плані досить впевнено на ноги. Мав 5 га хутірної землі. Збирався переселитися з села. Вже обсадив ділянку берізками, накупив будівельного матеріалу. Але вибух другої світової війни звів усі плани нанівець. Блискучо відбувся розгром Польщі і почалася «визвольна місія» Червоної армії. Прибігли родичі з Великого Скнижу, з якими не бачилися десятки років, хоч жили всього за три кілометри.

Вразили дуже змарнілі обличчя сестри та її дітей, злинялий поганий одяг, взуття, застиглий страх у зіницях очей... Улі жадібно, просили ще і ще хліба. Та коли навіть у кімнаті почали пошепки розповідати про голодомори, про катівні НКВС, усім ставало не по собі. Родичі, котрі пережили це це пекло, говорили: «Коли будуть зганяти в колгосп, запишуйтеся відразу, бо за найменший спротив вишлють у Сибір».

Сім'я Іларіона Івановича скористалася цією порадою, і коли на базі поміщицької землі в Русивлі ще в 1940 році організовувався колгосп, серед його 50-ти усупільнених господарств було також господарство Іларіона та його сім'ї.

Брязкотливим вихором промчалися сільською вулицею в липні 1941 року німецькі вояки, прямуючи на схід до Києва. Незабаром у Русивлі з'явилася машина з есесівцями. За списком витягають з хат хлопців, чоловіків, б'ють автоматами, лаються і садовлять на машину. Лемент, голосіння жінок, дітей наповнюють довкілля. Два солдати ведуть до машини Іларіона. Слідом іде дружина і крізь слъози пояснює: «Який же він комуніст- Воював за Україну з більшовиками». Просять відпустити священник Миронович та його дочка Ніна. «Комуніст, век, век», — повторюють німці.

Вже сидить Іларіон Іванович в машині серед 15-ти інших «комуністів». І ті, що в машині, і ті, що оплакують їх, впевнені: повезуть на розстріл. Та несподівано один з офіцерів високого рангу наказує Іларіону зійти з машини та прямує з ним у недалекий сад. Гарною українською мовою з'ясовує, ким насправді був Іларіон і чому записався в колгосп. Розмова була сувора, прискіплива (офіцер був українцем, оунівцем). Довелося розповісти і де воював з більшовиками, і про знайомства з Андрієм Мельником, Коновальцем, Скрипником тощо. «Німець» добре знав історію України, тому перевірив, як знає її заарештований. Коли на всі відповіді дістав вичерпну задовільну відповідь, поцікавився: «Хто з тих, що в машині, комуніст чи комсомолец?» «Ні, — сказав Іларіон твердо, — таких серед них немає».

За два дні з'ясувалося, що цим своїм твердженням значною мірою Іларіон Іванович сприяв врятуванню бранців, і всі вони були відпущені на волю.

Роки німецької окупації для Іларіона сповнені діяльності, але небезпечні, доводилося часто ходити, як кажуть, по лезі ножа. В Русивлі активно діяло оунівське підпілля. В хаті Іларіона зустрічалися, часто гостро сперечалися люди різних

поглядів і суджень щодо антифашистського опору. Сам господар найбільше симпатизував та довіряв оунівцям Мельника, оскільки знав останнього як мужнього і принципового військового діяча періоду УНР. Через Никифора Мотовилюка з Русивля та Ладима Івасюка з сусіднього села Федорівка підтримував тісні зв'язки з мельниківцями.

— Я не вважаю особливою заслугою, — згадує Іларіон, — те, що деякий час переховував сусідів-євреїв та пізніше, коли вони ховалися в лісі, підтримував їх харчами, одягом. Мене найбільше радує, що двоє з них прислухалися до моїх порад і зі зброєю в руках боролися проти фашистів. На щастя, лишилися живими, пережили окупацію.

Коли німецька армія почала інтенсивно відступати, і фронт наближався до Дніпра, в Русивлі сталася така подія. Сюди прибув спеціально надісланий і добре озброєний загін, що складався з офіцерів та старшин колишньої армії УНР. А командував цим загоном сотник Тур. Були тут і оунівці-мельниківці. Біля лісу в хаті Андрона Калюха відбулася зустріч Іларіона Івановича, Івана Осипчука, братів Гаврилюків і петлюрівців із сотником Туром. Із запрошених оунівців-бандерівців прибув лише Василь Лебідь — районний політичний провідник, псевдо «Креміль», а пізніше приєднався сотник УПА «Ворон» (Соломко, вчитель з Дуліб). Бульбівці, як їх називали в народі, привезли підпільні газети, редаговані в основному колишнім редактором рівненської газети «Волинь» паном Мисечком. Як з друкованих матеріалів, так і з усних розповідей та повідомлень Тура всім стало зрозумілим, що німців незабаром чекає остаточна поразка. Сотник Тур, керуючись вказівками Тараса Бульби та Андрія Мельника, радив іти в глибоке законспіроване підпілля, не чинити опору мобілізації в Червону армію як фактору, який неможливо в теперішній ситуації обійти. Ми навіть повинні з Червоною армією здобувати Берлін. Уряд УНР у вигнанні, зокрема полковник Андрій Мельник, мають контакти із західними державами, і доля України повинна вирішуватися державами антигітлерівської коаліції. Особливо наголошував сотник Тур, Андрій Мельник вступив у зв'язки з англійською розвідкою (не знав, що там сидів уже агент КГБ Вільбі). Тур попереджував також, що за достовірними даними в масову сильно розгалужену сітку ОУН-бандерівців проникло багато комуністичних агентів. Є їх чимало і безпосередньо в загонах УПА. І твердив, що не можна довіряти навіть таким керів-

никам крайового проводу ОУН, як Ришарду Ярошу та Максимові Рубану.

— Дуже шкода, — продовжував посланець Боровця, — що серед нас немає Степана Бандери, з ним ми знайшли б спільну мову. Особливо турбує нас те, що службою безпеки ОУН підготовлюється знищення військовополонених Червоної армії, які досі не визначилися і переховуються в селян. Хтось там з керівництва УПА планує провести мобілізацію для активізації боротьби. Масове залучення молоді з наших сіл у військові формування УПА призведе до фізичного знищення цвіту народу.

Коли точилися всі ці розмови в хаті Андрона Калюха, боївки бандерівців оточили весь терен. Лунали погрози, звинувачення в зраді. І тільки завдяки великому авторитету офіцерів Русивля та палкого виступу в захист прибулих політичного керівника ОУН Василя Лебеда до кривавої розв'язки не дійшло. Обидві сторони розійшлися мирно.

— Однак, розповідав Іларіон, — вже багато з того, що провіщав сотник Тур, запобігти, обминути не вдалося. Відбувся розстріл кількох військовополонених в Русивлі, який здійснила СБ ОУН, не відомо від кого одержавши такий наказ. Кількох студентів відібрали в якусь школу, яких відтак і слід пропав. Раптово було знищено політреферента Василя Лебеда та сотника УПА Соломка з Дуліб.

Котроїсь ночі до хати Іларіона увійшло кілька озброєних людей. Були серед них знайомі оунівці з Русивля і один чужий, який відрекомендувався як сотник УПА Гривак з сусіднього села. Останній несподівано запропонував Іларіону Івановичу як колишньому штабному офіцерові УНР провести в своєму та навколишніх селах мобілізацію в УПА для активної збройної боротьби з червоною навалою, яка, як твердив, ось-ось надійде зі сходу.

Важко, дуже важко було говорити з цим гонористим сотником, однак добився Іларіон у нього відстрочки. Гоцанський район був звільнений від німців, а Гривак не з'явився. Пізніше бачили його в легковіку разом з енкаведистами, як водив тих по явках. Іларіон Іванович мобілізації не підлягав, бо мав уже 52 роки. Але сидіти вдома нові власті нікому не дозволяли. Відвезли в голодний Донбас на важкі фізичні роботи разом з кількома іншими «неугодними» односельцями. І ось один з них, співтовариш Іларіона, син про-

тоієрея Мироновича, Анатолій від голоду та виснаження помирає. А Іларіон Іванович іде та йде на роботу з підпухлими ногами.

Раптом з дому прийшла жахлива звістка: «бандерівці» закатували дружину Афанасію, а діти розбіглися, переховуються. Іларіон даремно оббиває пороги начальства з проханням відпустити додому, з'ясувати, що сталося. Дозволили лише кілька тижнів пізніше, коли вже не міг працювати, бо запух зовсім.

Свою хату застав зайняту «стрибками», які в ній хазяйнували. Бібліотечка, якою гордився, була спалена чи пограбована. Хтось забрав будівельний матеріал, меблі з хати... Важко було встановити хто і за що вбив дружину. Дехто з кагсбітських чинів цинічно цідив крізь зуби: «Свої своїх не впізнали». Адже, мовляв, знають, що передплачувала «Жіночу долю» зі Львова.

Зрозумів, що втраченого не вернеш, діти десь стикаються по родичах; для них треба жити і працювати... Прийшов у сусіднє село Сапожин, де біля асфальту проживала самотня сестра дружини Оксана. Але й тут чекала зла пригода.

Однієї ночі хтось підірвав машину, що везла продукти на захід. Всього за 50 метрів від Оксаниної хати. Налетіли з Межиріч енкаведисти і заарештували Іларіона. Один із старших офіцерів зробив висновок: «Заскучив, бачте, за бандою, втік з Донбасу, підібрався до асфальту, знайшов якусь там тітку і давай підривати військові машини». І нічого не хотів слухати про справжню причину повернення.

Ведуть його до спаленої машини. А тут труп, поранені. Енкаведист б'є Іларіона, тиче пістолетом у груди, лається...

Відвезли в підвали НКВС Великих Межиріч. Допити, катування тривали кілька тижнів. Лише коли точно було встановлено, що диверсію вчинив загін «Очмани» з Гошанського району, відпустили. Повернувся в Русивель, де вже хата була вільна від непроханих гостей і світила пустокою.

Тільки зібрався наводити лад, як знову заарештували. Загубився документ про звільнення з Донбасу. Посадили в рівненську тюрму. І стає зрештою Іларіон Іванович перед військовим трибуналом як дезертир. Судді бачать зовсім хвору, запущену людину. Назначають медкомісію, яка встановлює абсолютну непрацездатність. Дають кілька років ув'язнення, але умовно, оскільки працювати не може.

Коли здоров'я дещо покращилося, усуспільнив своє господарство, став працювати на різних роботах у місцевому колгоспі. Вірний пам'яті дружини Афанасії, решту життя прожив сам, допомагаючи дітям у навчанні. Всього себе присвятив дітям та Україні. Останні роки життя прожив у Сніхові, де купив собі хату. Тут і помер, не дїждавшись, на жаль, незалежної України. Його високі моральні якості, відданість своїй родині і Батьківщині можуть стати зразком для наслідування. Серед тих, хто знав Іларіона Івановича Зарічнюка, розумів його, поважав і співчував йому, була і вчителька місцевої школи, авторка цих рядків.

ГАПОНЧУК Любов Олександрівна,
завуч Сніівської СШ Гоцанського району
Рівненської області.

МОЛОДІСТЬ ПРОЙШЛА У ТАБОРАХ

Народилася я в селі Залізниця Корецького (колишнього Межиріцького) району Рівненської області. Сім'я у нас була велика — 8 душ: батько, мама, брати Микола, Антон, сестри Оля, Зоня, Галя і я. Мали поля 9 десятин. За нашою сім'єю стежили, особливо польська поліція. Бувало, приходили під вікно і запитували, чи пан Войтович є вдома, і батько змушений був відповідати.

У 1939-ому брат Микола був уже одружений. У цей час хлопці з Даничева почали вимагати в батюшки Марчука, щоб у церкві служилося українською мовою. Але батюшка не хотів і подав на хлопців у поліцію. І їх усіх забрали. Правда, Степан Скрипник їх визволив, хоча й одержали по року завищення. Весною цього ж року забрали і брата. Та коли прийшли більшовики, його випустили.

Коли увійшли німаки, ми рушили в Межирічі з прапорами. Німаки казали: «Україна — гут! А рус — капут!» Багато хлопців пішло служити в міліцію. З ними пішов і мій брат, якого обрали комендантом. Саме хлопці з міліції і перешкоджали німакам грабувати місцеве населення, відбирати худобу. Одної ночі при допомозі міліції партизани забрали худобу у ліс. Сходилися хлопці з міліції і радитись, збирали зброю. Та якось увечері прийшли до нас німаки і заарештували брата Миколу. Однак він од них утік. Ми з братихою забрали після того дітей і пішли на заставу, де і

зустріли Миколу, за вказівкою якої я повернулася додому і забрала потрібні Миколі папери, що були заховані. Пішли в ліс і сестри Оля та Галя. А я стала у селі зв'язковою. Проте змушена була невдовзі через небезпеку перебратися в Шекичин, у надрайоновий пункт.

Удень і вночі виконувала завдання партизанів. Не боялася нічого. Носила грипси, харчі та інше. Брат Антон жив у селі, шив і латав партизанам взуття. Одного вечора приїхав на коні Черпак і передав наказ їхати у Коловерти до кравця і забрати там щось. Брат сів на коня, і вони поїхали. Коли заїхали (а це було зимою) у двір кравця, Антон скочив з коня, і в нього з кишені випала граната, від якої він і загинув, про що мені відразу повідомили. На похорони Антона прибув брат Микола зі своєю сотнею, коловертський батюшка. Поховали мовчки, бо Микола сказав, щоб ніхто не плакав, аби не накликати біди. Ховали вечором при пильній варті. Потім брат порадив, щоб я покинула село, бо можуть прийти більшовики — і їм про все донесуть. Спершу відмовлялася, але все-таки, посидівши та поплакавши біля могили Антона, ми з мамою подалися у Коловерти до маминого брата. У родички Войтович Ліди, де жила і моя братиха з дітьми, була криївка. Там зібралися чотири командири, щоб вирішити, як діяти далі. Був тут і мій брат (псевдо «Лихо», пізніше «Іван»), був Антон з Ремля (псевдо «Степан»), «Санько» з Бабина та з Дермапя Микола (псевдо «Самсон»).

Ранком були вже більшовики. Пошукали і пішли. Але досить швидко з Даничева привернуло їх зо дві сотні. Зайшли і в нашу хату, запитали, хто хазяйка і примусили Ліду показати, де криївка. Ліда показала, але почувла: «То не та». Один з прибулих показав їм на іншу. Ті відкрили її і з кулемета вбили «Самсона». У відповідь почувлися постріли. Більшовики вбили «Санька» і «Степана», який згорів в огні підпаленого хліва, а мій брат утік. Згоріли в полум'ї корова, свині. Вбили і хатню Ліду, чоловік якої теж загинув від рук більшовиків за те, що був у Харалузї комендантом.

Забрали вбитих «Самсона» і «Санька» у Коловерти. Ліду поховали. Залишилися уціліла хата та дві доньки-сироти.

Із сестрою Галею ми пішли до дядька у Коловерти, де стрілися з братом Миколою. Голова його була обпечена. Мама плаче, дивлячись на Миколу: «Кругом мої діти. Як не рідні, то чужі. А всі за Україну...»

Завдання доводилося часто виконувати самій, бо іншим дівчатам хлопці не завжди довіряли. Візьму грипса, приліплю до копаниці — і пішла...

Одного разу на мою квартиру прийшла зв'язкова і повідомила, що на хуторі більшовики. Господарка відразу у плач і прохає, щоб ми залишили її хату, бо в неї діти, а коли більшовики підуть з хутора, то ми повернемося. Ми послуухалися і пішли в ліс. Перед цим товариш мого діда сказав мені: «Дитя моє, як тебе зловлять, то кажи, що ти моя дочка Надя Федорівна Якобчук. І приводь до хати. Я підтверджу це».

Ідемо лісом. Аж раптом окрик: «Сстій!» Розпитали куди йдемо, чиї ми. Забрали нас. Онисю Гребень везуть на одній підводі, а мене на другій. Саме розставало. Ідемо на Янівку. Аж тут дорогу пересікає 40 вершників. Думаю, зараз розпочнеться бій. Але вершники побачили, що більшовиків — як чорна хмара, і проїхали. Більшовики теж їх не чіпали.

Привезли нас у Межирічі, вкинули в льох.

Перепочували. І почали нас викликати. Я пішла перша. У руках — клубок ниток. Прикинулася, що в'яжу. Один до мене каже: «У вас у сім'ї є дизертири?» А я перепитую, що воно таке. А вони сміються і пояснюють: «Може, хто з фронту утік...» А я відповідаю: «Я сама втікала б, бо там убивають». Знову сміються. Потім запитали, чи є хто в мене з рідних, знайомих. Почувши «нема», попросили, коли побачу таких чи почую про них, то дати їм, більшовикам, знати. І відпустили.

Онисю забрали на роботу до Рівного. Вона побула там два тижні і втекла. Після того ми переховувалися, але роботи не кидали. Передавали нашим усе, що треба було. У свою хату сусідів узяли. Батько, мама, Оля і я жили разом з ними. Так було безпечніше.

Але якось зненацька наскочили більшовики. Ми з мамою почали втікати. Мене наздогнали, бо хотіли взяти живою. Привезли на двір, аж бачу двох міліціонерів-поляків. Один з них ходив зі мною в школу. Він і сказав, що я не та, котру шукають.

Після того ми з мамою пішли до її брата.

Одного разу я подалася на хутір, зайшла в одну з хат. А Лексій Якобчук каже: «Утікай, бо тебе шукають Лексій Пика і Адам Шевчук». Тобто стрибки. Я пішла до Охріма. Дали чотири дні переховувалася в Матвія Моравського, по-

тим у Попсуля, де було ще дві дівчини, поприходили сусіди. Тут дали мені їсти, сидимо. Аж заходять більшовики і питають, чи всі хатні. Кажемо, що чужих немає. Раптом заходить Лексій Пика, енкагебіст Баранов і лейтенант. Останній запитав мене прізвище. Почувши «Якобчук», сказав, щоб не брехала, що я Войтович і що таких розстріляють.

Вивели мене і повезли до Матвія Моравського, де сказали, що я була тут чотири дні. Я віднікуюсь. Повезли далі. Враз дорогу переходить мама. Вони забрали і її. Привели нас у двір Федька Свистонюка і залишили з Пикою. Самі знову розбіглися.

Пика десь відлучився. А мама просить, щоб я утікала. Але я сказала, що її не залишу. Тоді втекла мама. Повернувся Пика, потім з'явився Баранов. Почали мене допитувати, де поділася мама. Відповіла, що пішла воду пити.

Шукали її дві години. Але не знайшли. Привели мене в хату Арсена Паримонового, де й залишили ночувати. Втекти не вдалося. Баранов вранці сказав, щоб усі мої поприходили, він дасть нам паспорти і будемо вдома. Інакше мене чекає як не тюрма, то смерть. Коли батько прийшов до своєї хати, де досі була сільрада, його зловили. Але він утік. Сусіди попросили в Баранова, щоб мене відпустив, що я буду вдома. Впросили.

Батько опинився у своєї сестри. А ми з мамою подалися в Корець...

У сорок шостому арештовують Олю. У тюрмі в Рівному вона народила сина. Чоловік Олин, Петро, був командиром під псевдо «Васько». Він застрілився в криївці, коли їх оточили більшовики. Дитину я забрала додому. Восени 18 вересня 1947-го, коли я ночувала в сусідки в клуні, мене арештовують. Забрали і батька. Залишилася мама з Олиною дитиною та братиха Настя — жінка брата Миколи — з трьома дітьми.

Слідчий Півторадні бив мене крепко, ставив у куток на одній нозі на цілу ніч. А Пика давав свідчення. Обманом вибили в мене підпис під не моїми свідченнями. 28 вересня наклали на мене арешт і повезли в тюрму до Острога. А звідти в Рівне в капезе, де в 1948 році мене судили. Воєнтрибуналом. Дали 25 років.

Вивезли до Львова на пересилку. Опинилася ж у Воркутському районі за Печорою на 5001 будові, на 12 колоні. Через рік вивезли в Іркутськ на 9 колону па лісопвал. Там

я була чотири роки. Лісти рідним дозволяли писати двічі на рік. Важко було заробити пайку хліба. У мене був номер Х. 670. Потім ті номери з нас познімали.

Як Сталін помер, то пустили додому і батька. З Іркутська перевезли в Мордовію працювати на фабриці. Мені вже було 32 роки.

Я написала листа рідним, щоб взяли мене на поруки. Аж якось викликають мене на комісію. Сидить 15 душ. Прокурор устав і дорікнув, чому я підписала неправдиві свідчення свідка, який отримав за це мільйончик. Потім викликали знову. І прокурор сказав, що звільненню не підлягаю, але оскільки зарекомендувала себе добре в роботі і в побуті, мене звільняють. Почула — і не знаю: це сон чи правда?

Завезли нас на Потьму, видали довідку і квиток на дорогу в область та ще 5 карбованців грошей.

У Москві сиділи добу, а потім посадили у вагони поїзда, що йшов на Київ. Звідти дісталася в Рівне, з Рівного машиною у Межирічі на завод, далі — до сестри Зоні, зустріч з мамою, яка голосила: «О Боже, який ти добрий, що мені її повернув!..»

Мама ніде не робила, а батько сторожував. Він помер у 60-му, а мама — у 63-му. Працювала я на овочесушильному заводі 12 років, потім у колгоспі в селі Залізниця. У 1980-му вийшла на пенсію. Заробила 43 карбованці 77 копійок заводських грошей...

Молодість моя пройшла в таборах.

Що ж до сестри Галі (псевдо «Люба»), то вона загинула через своїх же командирів — «Нечипора», «Кнопку», «Далекого» і «Бороду», які не поділили золота — її разом із Сидором задушили та ще розрубали голову заступом. Були і такі. Одні боролися за Україну, а інші за золото.

А сотню брата Миколи більшовики оточили під Києвом, там брат і загинув. Про його могилу і досі нічого не відомо.

Сестра Оля відбула 8 років і виїхала в Кіровоград.

ВОЙТОВИЧ Неоніла Олександрівна,
уродженка села Залізниця Корецького
району Рівненської області.

ЧОМУ ПЛАКАЛА ОЛЬГА БОШ?

Мабуть, кожна людина під старість живе власними спогадами. Отак і я у своїй пам'яті часто перелистую сторінки

власної книги життя. Перед моїми очима нерідко постає те, чого не в силі забути ніколи, картини людських страждань і невимовного горя.

Був січень 1945 року... Новий рік мені довелося зустрічати далеко від рідних місць, від України. Аж там на краю світу, в Магадані. Довго везли нас за «політику» туди, на чужину. Бо сталінський режим не поскупився нам, молодим, «приписати» багато літ таборів. Щоб тільки думали про роботу, а не про щось інше, тим більше про Україну.

Приречених на вигнання, нас розмістили в бараках селища Верхній Сеймчан. Довелось працювати в місцевому радгоспі. І там одного разу я познайомилася з Ольгою Коцюбинською. Я поцікавилася, чи не родичка вона відомого письменника Михайла Коцюбинського. Вона відповіла, що була дружиною Юрія Коцюбинського, якого в 1937 році розстріляли.

Назавжди запам'ятались мені літературні вечори Ольги Бош-Коцюбинської. Вона їх часто влаштовувала серед невеличких — представниць різних національностей: були там українки, полячки, єврейки, литовки та ін. Одне слово, інтернаціональний табір. Видно, добре знала Ольга Бош художню літературу. Адже читала нам найбільш цікаві уривки з творів. Звичайно, російських письменників, бо й сама розмовляла російською мовою.

Жили ми з нею в одному бараці, тільки в різних секціях. Тому часто зустрічалися. Ольга Бош ходила з паличкою. Лице мала вже немолоде. Чи то літа її так зістаріли, чи гірка доля? Певно, гордилася своїм чоловіком Юрієм Коцюбинським, бо часто згадувала про нього. Пам'ятаю, казала, що він ніколи не виступав по писаному, бо мав дар слова.

Наглядачкою над нами в таборі була одна москвичка. Повернувшись у Москву, ця жінка згодом написала листа до Ольги Бош. Вона повідомляла, що бачила її дітей — сина Ігоря і прийомну дочку Лялю. Коли москвичка призналася їм, що бачила на засланні їхню матір, діти відповіли, що в них нема ні батька, ні матері. Ольга Бош гірко плакала над цим листом: їй так боляче було, що син і дочка в силу тяжких обставин віддурались її, матері, хоч і знала, як таке «вбивали» в дітей репресованих.

У 1947 році строк перебування в таборі закінчився, але додому таких, як вона, «політичних», не відпускали. Згодом

перевели Ольгу Бош в інше місце. І дальшої долі її я не знаю. Вже після смерті «батька народів», у 1956 році я повернулась до Костополя. І десь, мабуть, у шістдесяті роки на сторінках журналу «Україна» прочитала статтю «Легендарна династія». В ній розповідалося про родину Коцюбинських. Я згадала зустрічі з Ольгою Бош у таборах і вирішила про це написати в тодішню газету «Радянська Україна». Замітку мою не надрукували та й ніякої відповіді не дали.

У моїй пам'яті живе й досі ця публікація «Легендарна династія» і болючі сльози Ольги Бош над одержаним листом із Москви. Правда, тільки сльози були не легендарні, а реальні, пекучі, гірко-солоні.

Я вчитала, що син Юрія Коцюбинського та Ольги Бош Ігор став ученим-економістом, що жив він у Москві. Хотілося б дізнатися про нього і дальшу долю його матері-страдниці Ольги Бош, з якою довелося мені перебувати п'ятдесят років тому в магаданських таборах.

КОНДРАТЮК Надія Флорівна.
м. Костопіль, вул. Грушевського, 95.

ЗНИЩЕНА МОЛОДІСТЬ

До війни я з батьками жила в Луганську, а коли розпочалася війна і Луганськ окупували німці, ми переїхали на батьківщину мого батька, у Західну Україну. Це було у 1942 році, мені тоді було 13 років. Перед тим, як ми вирішили їхати, до нас прийшов поліцай і заявив: «Ми у вашій хаті будемо поселятися, а ви, якщо хочете, живіть у літній кухні». На третій день у нас забрали квіти — фікуси, троянди, кімнатні вазони. Мама напекла хліба, насушила два мішки сухарів. На п'ятий день повантажили в коляску дві перини, подушки, тарілки, сухарі, муку і зібралися їхати. Я дуже просила маму не їхати, плакала. Спершу йшли пішки до станції Дебальцево, там сіли в потяг, доїхали до Шепетівки, і під час пересадки наші сухарі вкрав поліцай, залишилася тільки мука. Мама обмінювала муку на інші продукти. Приїхали ми в Дубно, вийшли з потягу, дивимося — вишки. Тато сказав, що це табір військовополонених. Купив мені батько десять яблук, я стояла на пероні і їла, а військовополонений витягнув через дріт руку і просить: «Дай, дівчинко». Я простягла відразу два яблука, а фашист з вишки як закричить: «Хальт,

хальт, стой, стой». Наставив автомат, мама закрила мене собою, але він не вистрілив. Так я мала зіткнення з фашистами.

Нарешті ми дісталися до села Нова Мощаниця. Нас із мамою вразила краса цього села, яке розкинулося на горах, а по долині протікала річка Устя, вузька, але глибока.

І саме в цьому селі по-звірячому закатували моїх маму і тата ковпаківці, вони знущалися над беззбройним населенням. А зараз вони вважаються учасниками війни, користуються всіма пільгами, — ті, які хустини зривали з дітей, що ховалися від них по погребах.

... 19 березня 1944 року я поїхала вчитися на курси медсестер в село Мала Мощаниця Мізоцького району Рівненської області разом із подругою Галею Турчин, патріоткою, дочкою священника. Ці курси були організовані українськими патріотами в серпні 1943 року і продовжували діяти навіть після відходу німців. 20 березня ми здали екзамени, я була в дуже гарному настрої, сміялася, багато співала (я взагалі гарно співаю, Бог дав мені гарний слух і голос). Тоді ж ми потрапили на збори, де виступав Федя Душик із с. Нова Мощаниця, він був пропагандистом і казав: «Геть Гітлера, гестапівців, геть Сталіна, хай живе самостійна Україна, смерть катам!» Всюди висіли лозунги — «Геть Гітлера і Сталіна! Нехай живе самостійна Україна!» Молодь була сповнена ентузіазму і віри в незалежну Українську державу. Ми всі були патріотами, всі готові були на самопожертву в ім'я рідної землі. Ніколи не забуду дорогих мені облич... Наша молодь відзначалася високою культурою, багато читала, ставила спектаклі навіть у военний тяжкий час, а що вже співала!.. І як сумно мені зараз дивитися на те, як сучасна криза нищить духовність багатьох молодих сьогодні.

Але повернімося до подій далекого 1944 року. 21 березня ми почули стрілянину, побачили заграву, наступного дня пішли через село Ступне додому, люди повиходили до воріт і дивилися на нас. В Ступно Галя зустріла своїх батьків, вони вже знали, що мої батьки загинули, але приховували це. Дійшли ми пішки до кладовища, що в селі Нова Мощаниця за школою, дивимося — ідуть дві жінки і голосять, взявшись за голови: «Ой-ой, скільки людей побили...» Я підбігла і запитала: «А моїх батьків також побили?» — «Ой забрили, дитино, забрили». Я побігла, кричучи, по дорозі, побігла — хати нема, згарнше. Тоді я побігла до Наді Савчук,

вона була станичною. Я кинулася до неї з криком, а вона дістала портрети моїх батьків, ще молодих, і сказала: «Йди до Насті Рудик, вона за колодязем сидить на печі, запитай у неї». І дійсно, Настя там сиділа, в одязі моєї мами. Я закричала: «Де мої тато і мама? Чому ви в маминому одязі?» А вона відповіла: «Я підбрала, то й наділа, якщо хочеш, зніму. А батьки твої в хлівчику, на соломі я їх поклала». Я побігла, відчинила двері хліва і побачила маму з відкритими очима, в яких відбився жах, голу, руки догори, обгорілий знизу труп. Рот відкритий, зубів немає, кати прикладами повивбали, катували її і кинули у вогонь. Тато був у піджаку, але на ньому — суцільні дірки від куль, закипіла кров. Я була одна, ніхто за мною не пішов. Кричала, кричала. Потім пішла до тітки Насті і вона мені розказала: коли кулі свистіли і вибухали гранати, батьки мої прийшли до них у погріб ховатися. Як все стихло, вони почули, що зверху хтось сказав: «Хто в погребі, виходьте, а то кинемо гранати». В погребі, ще був чоловік тітки Насті, ще молодий, і її син. То вона почала просити моїх батьків, які вже були старшими (мали по 55 років), щоб вони вийшли, їх не зачеплять. Вони вийшли, тоді один повів батька, другий — маму, це бачив чоловік тітки Насті. Але мені здається, що все було не так, і я зненавиділа тітку Настю за те, що вона відразу надягла мамину одіж. Мабуть, в погребі було тепло, мама роздяглася і вийшла роздягнена. Кровопивці не могли піти, не напившись крові, не закатувавши людей. Поховали моїх батьків, тата так і не змогли переодягти — стільки було ран і запеченої крові. Взяв мене у свою сім'ю священник Турчин. Так мені тяжко було — особливо, коли прасували простирадла — їх запах пагадував мені маму. Отакого натворили ковпаківці-партизани. В нашому селі вони закатували 82 особи, і півсела спалили. І були б знищили все село, але підійшло два курені повстанців — Довбуша і Довбенка, і це врятувало від загибелі решту селян. Ковпаківці відступили і бій точився вже за селом.

Після смерті батьків я брала участь у роботі підпілля, була поранена в руку (випадково), довго лікувалася. Після відновлення совітької влади кадебісти кинули мене у Мізоцьку в'язницю. Щоправда, звідти мене відпустили у лікарню, де я ще чимало часу лікувалася. Потім я почала працювати, закінчила фінансові курси у Львові. На той час мене розшукала сестра і викликала до Луганська. Так я повернулася

до рідного міста, почала там працювати. Але 11 березня 1948 року до мене на роботу зайшов якийсь чоловік і сказав: «Вам потрібно піти зі мною у міськком комсомолу». Мене, звісно, з роботи відпустили, і я пішла з ним. Ми вийшли на вулицю, сіли в трамвай, і вже в трамваї я помітила, що цей чоловік озброєний. Доїхали до площі Леніна, зійшли, і він провів мене до гарного будинку, повз який я не раз проходила, і не здогадувалася, що під цим будинком у центрі — тюрма. Тут мене став допитувати дехто Сірчин, розпитував усе про мою сім'ю, це тривало години зо три. Потім принесли обід, я відмовлялася, але він сказав: «Їжте, їжте, бо вже не скоро будете такий обід їсти». Дійсно, обід був смачним, їх не обділяли у такий тяжкий час. Причин для арешту не було, єдине — що я приїхала із Західної України. В камері я висловлювалася, що Росія — тюрма народів, а тому мене обвинуватили у зраді Батьківщини. Засудили до 10 років ув'язнення, 5 років поразки в правах з конфіскацією майна.

І опинилася я аж у Мордовії, в таборі № 1, станція Потьма, селище Явас. Вісім років табірного життя. Ще до війни я мріяла бути актрисою — гарно співала, декламувала, грала в спектаклях. Під час війни і після війни в Мізочі я брала участь в самодіяльних спектаклях, які ми своїми силами ставили у селищі. І ось зараз, на далекому засланні, в таборах, я знову почала виходити на сцену. Тут мені зустрілися чудові люди, справжній інтернаціонал — литовці, латиші, естонці, китаянка, єврейка-піаністка, чимало росіян. Зустріла я там і Наталю Шухевич — дружину командира проводу ОУН Шухевича (сина в неї забрали, віддали в дитбудинок, вона дуже страждала).

Табір у нас був строгого режиму. Мали ми право одягати лише два плаття з номерами — сині або чорні з полотна, бушлат — довгу куфайчину, коротку куфайчину, дві шапки-вуханки поношені, ватні штани, черевики також поношені. На рік можна було писати дві листівки. Тільки коли помер Сталін, нам дозволили одягатися у свій одяг, якщо в кого був, і писати листи. А в мене не було й платтячка, кофтину зі спідничкою я зносила на сцені, коли виступала. Тяжкі часи, хоча молодість і жага до життя покривали все і надавали снаги те все пережити. Лише у 1958 році я стала вільною, але поїхати на батьківщину не змогла, довелося ще деякий час жити у Середній Азії, ми зводили місто серед пісків, біля Аральського моря. І ми його звели — місто Янгі-ер. Це була

моя перемога, — я вижила, довкола мене були прекрасні люди, які мені допомагали, я відчувала себе прекрасно в їхньому товаристві. Тоді ж народилося не тільки місто у безводних пісках, для якого ми віднайшли воду — десятки артезіанських колодязів, народився також і мій син — моя радість і моє найбільше щастя!

Але все ж, коли через два роки я повернулася на Україну, в Рівне, не могла намилюватися рідною землею, ходила парком, насолоджувалася зеленню, пила цілюще свіже повітря, настояне на травах, квітах.

Але біль, якого я зазнала в юності, не залишив мене. Особливо тяжко було мені ранньою весною — адже саме в березні замордували моїх батьків, і шороку в березні для мене — траур. Але не тільки пам'ять серця жива в мені, довелося зіткнутися і з тими мерзотниками, так званими ковпаківцями, які того жахого сорок четвертого нищили село Нову Мощаницю, можливо, саме вони й причетні до загибелі моїх батьків. В 1967 році до мене у функції страхового агента прийшов один із ковпаківців, який на той час вважався героєм-партизаном, виступав у школах перед дітьми і розповідав про свої «подвиги». Прізвище його Силенко В. А. А в 1969 році я працювала в м. Рівному бухгалтером «Укрзахідгазбуду». В нашій організації ревізором працював татарин Змілус. Одного дня до нього прийшла його дружина-татарка. Вони почали розмовляти і я почула, як вони згадали про Нову Мощаницю. Я запитала цю жінку, звідки вона знає про це село. Вона відповіла: «О! Мы там много уничтожили бандитов!» Вона сказала, що разом із чоловіком воювала в загоні Ковпака.

І все ж найголовніша моя мрія збулася — Україна стала незалежною. Це була найбільша моя перемога, до якої я дожила — проголошення незалежності України у 1991 році. Коли мені в паспорті зробили відмітку — громадянка України, я несла паспорт відкритим і сльози капали на українську землю. Слухаю гімн «Ще не вмерла Україна», а перед очима стоять ті, кого за неї розстрілювали, хто стільки вистраждав за неї. Слава Героям!

САВЧУК Лідія Лазарівна.
м. Рівне, вул. Гагаріна, 45/66.

ЖЕРТВИ ЗАПРОДАНЦІВ

Я народився 7 квітня 1930 року в с. Олексівка Корочанського району Курської (тепер Білгородської) області. Згодом наша сім'я переїхала на Сумщину в с. Токарі, де ми проживали до війни і під час німецької окупації. Батько до колгоспу не вступав, мав свою конячину, на якій заробляв на прожиття. Як одноосібник, платив за коня великі податки. Під кінець 1940 р. він не спромігся повністю виплатити податок і на початку 1941 року його викликали в фінвідділ м. Суми і звідти його вже не пустили додому, дали шість місяців примусових робіт з конфіскацією майна (тобто коня, воза). Так ми залишилися зовсім сиротами в селі без своєї хати і без засобів існування. Але тут почалася війна і батька відпустили. Незабаром прийшли німці і два роки ми жили при німецькій окупації. Навесні 1943 року при першому наступі радянських військ наше село було повністю спалене чимцями, а жителів вигнали. Під час цього наступу я був свідком злочинів більшовиків, які на звільнених від німців територіях мобілізували молодь, яка підросла за час окупації і старших чоловіків. Їх навіть не передодягли у військову форму і послали на передову, де німці викошували їх з кулемета.

В 1946—47 роках знову почався голод. Люди серед зими в люті морози сідали на дахи і приступки вагонів, а також товарняками їхали на Західну Україну, Білорусію, Литву рятуватися від голоду, бо тут ще тоді не було колгоспів. Ми також їздили сюди за хлібом і так рятувалися. В 1947 році мій батько помер від тифу. Я переїхав до Львова, де в той час проживало три мої сестри. Я проживав у найстаршій і навчався у вечірній школі. В 1949 році, коли я навчався у 10-му класі, я потоваришував з п'ятьма ніби-то однодумцями, учнями різних національностей. Я — українець родом з Курської області, але моє свідоме життя почалося на Сумщині. Пашенко Павло Пантелеєвич — росіянин, хоч прізвище його явно українське. Його сім'я також пережила голодомори і репресії. Тахаутдінов Гайзер (Гена) Селіхович з казахських татар. Батька його в 1937 році було репресовано і розстріляно. Колісник Володимир Іванович — українець, родом із Тернопільської області, Лановецького району. Карпінський Валентин Миколаєвич — чи то українець, чи то напівполяк. Ми дуже мало знали його біографію. При зустрічах ми роз-

мовляли на політичні теми, про голодомори, сталінські репресії та інші несправедливості радянського ладу. Ми говорили, що з цим не можна миритися, потрібно створювати якусь організацію для боротьби і таке інше. Найбільше до цього нас закликав Карпінський. Пропонував назвати організацію щось на зразок «Чорна рука», чи щось подібне. Але ми з ним не погоджувалися, бо вважали, що для борців за свободу така назва компроментуюча. Він давав нам читати історію України М. Грушевського. Тоді ми були ще надто наївними і не підозрювали, що маємо справу з провокатором і зрадником. Я написав вірш, на мій теперішній погляд далеко не досконалий. Написав я його російською мовою:

«Всю диктатуру взяв себе
Наш імператор Йосиф Сталин,
Свободу подавил вездє
И цепи выковал из стали.
С партии коммунистов
Сделал надежный оплот,
И превратились в фашистов,
Те, кто кровью народа живет».

Цей вірш напередодні арешту я показував Карпінському і він бачив, у яку книжку я його поклав. Ми планували випустити листівки, розмножуючи їх на гектографі чи з допомогою якогось іншого пристрою. Але розпочалася остання чверть навчального року. Одного разу, зібравшись всі разом, ми вирішили на деякий час припинити займатися політикою, а поки що більшу увагу приділити навчанню, щоб успішно закінчити 10-й клас, бо всі мріяли про вищу освіту. Саме після цього в березні 1949 року нас заарештували. За мною прийшли десь годині о 4-й ночі. Постукали в кухонні двері, бо я спав на кухні, а помешкання мало парадний і кухонний вхід. Сестра відчинила двері. Я пробудився, але вдав, ніби сплю. Та мене розбудили, наказали одягтися. Потім почали переглядати мої книжки, ніби-то випадково взяли саме ту книжку, у якій був мій вірш. Почали читати. Я вхопив цей папірець, зім'яв і хотів його з'їсти, але мені зразу скрутили руку, відняли його, розглядили і дали, щоб я поставив свій підпис. Потім я, роблячи вигляд, що шукаю верхній одяг, хотів утекти через парадні двері, але й там стояло два кагебісти. З того, як швидко вони зорієнтувалися, в якій книжці знаходиться мій вірш, в мене виник здогад про Карпінського, але я не знав, чи його заарештували, чи ні. Так в супроводі чотирьох кагебістів у цивільній формі

я був доставлений пішки пустельними вулицями Львова в управління КДБ на вул. Дзержинського. Там я вгледів Колісника, Пашенка, Тахаутдінова, а Карпінського бачити не довелося. Ми сиділи по різних кабінетах. Проаналізувавши події, я прийшов до висновку, що зрадник — Карпінський, бо напередодні арешту він хвалявся новими черевиками, мав дорогі цигарки, хоч до цього прикидався таким же бідним, як і всі ми. Спочатку мене піддали психологічній обробці. Мене повели в якийсь підвал. Там була піч, від якої пішло жаром. Мені наказали роздягтися догола. Неподалік від мене стояв здоровенний чоловік і точив величезного ножа. Моє волосся стало липким, бо я не знав, що зі мною хочуть робити. Але виявилось, що мій одяг просто вкинули в піч для прожарки, а мене обстригли. Після того я одягнувся і мене знову повели нагору в кабінет. Прийшов слідчий, почав складати протекол. Спочатку я пробував все заперечувати, але слідчий сказав, що їм усе відомо і цитував наші розмови слово в слово, ніби вони були записані на плівку. Тому більше говорив слідчий, ніж я. Він сказав відразу, що на волю нам звідси не вийти. Тоді ми, не змовляючися, почали брати найбільшу вину кожен на себе, а найбільше звалювали на Карпінського, що це він підбивав нас на ці дії. Та слідчий сказав, що ми вже дорослі і самі повинні відповідати за свої вчинки. Потім нас перевезли в слідчу тюрму «на Лонського». Мене вкинули до камери розмірами десь 3х5,5 метрів, де знаходилося 22 чоловіка. В ніс відразу вдарив липкий сморід спітнілих тіл і параші. Днів до двадцять мене на слідство не викликали. Розпорядок був такий: о 6 годині — «підйом», туалет, роздача баланди. Вдень всі склали свої речі на середину камери і сідали спиною до спини. Щоб не порушувався режим, наглядач час від часу заглядав у вічко. О 23-й годині — «відбій». Лягали головами до стін, ногами до ніг. На слідство викликали переважно уночі. В нічній тиші було чути дикі крики піддослідних в'язнів. Потім мене знову почали викликати до слідчого.

В травні 1949 року нас засудили закритим засіданням Львівського обласного суду строком на 10 років з поразкою в правах на 5 років за ст. 54—10. Як на слідстві, так і на суді ми вимагали на очну ставку Карпінського, бо хотіли глянути йому в очі, але пам його так і не показали. Після суду нас відвезли в тюрму «на Казимирівську», що на вул. Чапаєва, де ми вже зустрілися всі в одній камері. Там ми

знаходилися аж до жовтня, поки нас не забрали на етап. Я з Тахаутдіновим потрапив до Тайшетського концтабору, а Колесник і Пашенко — у Казахстан.

Звільнили мене у 1955 році, тоді я був у Якутську, станція Лена. Дорогою додому, в поїзді я познайомився зі своєю майбутньою дружиною. Я дізнався, що вона з Рівненської області, звати її Любов Григорівна Буняк. Засудили її в 1950 році на термін 25 років за ст. 54—1а, а звільнили по «актировке» за станом здоров'я. В мене було направлення на проживання у м. Володимир, де в той час проживали дві мої сестри і брат, а в Люби — в Рівненську область. Ми з нею почали листуватися, і в березні 1956 року я приїхав до Рівного і ми одружилися. Вже після одруження я детальніше дізнався про біографію моєї дружини.

Родом вона із с. Гориньград-1 із селянської родини. В 1932 р. їхня родина виселилася на хутори, які назвали Гориньград-2. Сім'я була велика — батьки, шестеро дітей — три брати і три сестри. В 1944 р. з приходом радянської армії батька і старшого брата моєї дружини мобілізували в армію і вона стала найстаршою в сім'ї. Разом з матір'ю і меншими дітьми вони обробляли землю і здавали поставку державі. В Гориньграді-1 проживав у цей час Володимир Гусак — чех за національністю. Якимось чином він втрапив на гачок кадебістів, бо його родина була зв'язана з бандою. Підкреслюю — не з бандерівцями, а саме з бандою, бо була там така група людей, яка займалася грабуванням під маркою бандерівців. Цього Гусака не заарештували, очевидно, кадебісти вимагали від нього якоїсь роботи. От він і почав продавати своїх односельців, — спершу двох хлопців, а потім Любу Буняк, бо колись він до неї сватався, а вона йому відмовила. Ось така була причина арешту моєї дружини. Заарештували її прямо на дорозі декілька озброєних червоноармійців, коли вона йшла від сусідки додому. Спочатку відправили її в Тучин. Там на неї свідчили і ті два хлопці, запродані Гусаком. Але вони свідчили не добровільно, бо їх страшенно катували, так що вони не тямали навіть, що говорили. Любу також катували, добивалися визнання, бо матеріальних доказів не було. Потім їх відправили до Рівненської тюрми, де продовжили слідство. Любу страшенно катували: били головою об стіну, виводили у двір, ставили під стіною і стріляли над головою, ночами не давали спати і таке інше. Так що вона не пам'ятає, чи підписувала прото-

кол по закінченні слідства, чи ні. Нарешті їх викликали для зачитання вироку. Ті два хлопці відмовилися від своїх попередніх свідчень, сказавши, що їх вони зробили під тиском. Але все це до уваги не бралось, засудили їх до вищої міри, з заміною на 25 років ув'язнення і 5 років поразки в правах. Отак моя дружина і я стали жертвами підлих запродавців.

УКРАЇНСЬКИЙ Олександр Павлович,
м. Рівне, пр-т Кн. Романа, 7/150.

КОПАЙГОРОД УКРАЇНСЬКИЙ — В ЦЕНТРИ АЗІЇ

Наша сім'я проживала в селі Басів Кут біля Рівного. В 1950 році обклали нас такими податками, що ми не змогли їх сплатити, і тоді нашу хату забрали за несплату податків (згодом у нашій хаті зробили сільраду). Ми перебралися жити в інше помешкання, до родичів. Але батькові по секрету сказали, що його будуть судити як куркуля, тому він утік до Луцька, почав працювати вантажником на пристані. Там його також переслідували, тоді він переїхав до Ківерців. На цей час нашій сім'ї видали довідку, що ми не куркулі, то батько повернувся додому. А через тиждень усю нашу сім'ю вивезли як куркульську. Одночасно з нами із Басового Кута вивезли сім'ї Кравчуків, Сиротинських і Бахурів.

Коли нас вивозили, батько просив дозволу заколотися свинню, щоб мати що їсти в дорозі, але власті не дозволили. Взяли ми тільки постіль, одяг і сто тридцять карбованців. Спочатку завезли нас у Клевань, в замок. Туди звозили людей звідусюди. В тому замку ми перебували з квітня аж до осені. Годували нас один раз на день. Хто провинився, зачиняли до карцеру. А потім нас усіх посадили в потяг, у товарняки. Коли приїхали на Донбас, почали до нас підсаджувати місцевих жителів (за невиробітку трудоднів). В чому поприходили люди на роботу, в тому їх і позапихали до вагонів. Супроводжували нас конвоїри з автоматами і собаками. Привезли в Красноярьськ на перевалочну базу, там вже були латиші, естонці та литовці. Жили в палатках, нас не годували — мовляв, годуйтеся самі як можете. Ми ходили підробляти на завод як вантажники. І так ми чекали «купців» — кого куди «куплять». В першу чергу забирали сім'ї з маленькими дітьми. Нашу сім'ю «купили» пізніше і повезли в загальному вагоні до Абакана на перевалочну ба-

зу. Звідти на вантажівках через Саяни повезли в Туву. Так опинилися ми в столиці Туви — Кизилі, де на той час було всього кілька хат, але вже заснували інститут. Після того повезли нас в Акдувраг, будувати це нове місто, поблизу якого знайшли азбест.

Поселили нас у палатки, по кілька сімей у кожную, так що лежали одне біля одного штабелями. Спершу були тільки нари з дощок, потім поробили плити. Люди з Донбасу не мали одягу, то їм допомагали, хто чим міг. В Туві ми почали працювати в геологорозвідці. Неможливо забути, як ми страждали від голоду... Дістали два відра картоплі на всіх, і жінки оплакували кожную картоплину: «Як же ти тут уродила?..» Та все ж весною ми вже спромоглися посадити городину і вже мали свою картоплю. На той час ми вже жили у землянках, у кожній землянці — по три сім'ї, а у нашій сім'ї ще й знайшлася дитина. Через рік ми збудували свою хатину. Батько наш примудрився прямо у горі збудувати піч, нею користувалися усі і туди завжди була черга.

Ї назвали наше поселення Копайгород Український.

Коли захворіла моя мама, не було ліків для неї, тоді нам дозволили переїхати до Кизилу. Спочатку поїхав батько, влаштувався теслею, після того переїхали й ми. На той час я вже мала спеціальність — працювала на електростанції, наставник у мене був дуже хороший, дуже дохідливо й багато розповідав про тонкощі роботи, так що я гарно її освоїла і по приїзді до Кизилу мені вдалося також влаштуватися на роботу на електростанції, де я відпрацювала багато років. В Кизилі я одружилася.

Двічі на день ми повинні були реєструватися у відповідних органах, але після смерті Сталіна ми отримали право на пересування, реєстрацію відмінили.

Невдовзі на Україну виїхали мої батьки, а ми з чоловіком і дітьми повернулися додому у 1968 році.

ВЯТКІНА (БАХУР) Ніна Василівна,
м. Рівне, вул. Севастопольська, 6.

МОЇ УНІВЕРСИТЕТИ

Народився я 1924 року в селянській сім'ї в селі Опарисей Радивилівського району на Рівненщині. В 1938 році закінчив сім класів польської школи, за подальше навчання і не думав, бо основною турботою батьків був хліб насущний. В 1939 році знову пішов до школи і в 1941 році закінчив сім класів радянської школи, бо після семи класів польської школи брали тільки в шостий клас радянської. В 1941 році, коли німці зайняли нашу територію, і коли в усіх містах була проголошена незалежність України, піднявся весь народ, щоб цю незалежність зберегти, а ми, молодь, почали створювати гуртки, почали вивчати історію України. Мене особисто послали на двадцять днів на вишкіл, де нам викладали політичний, ідеологічний, конспіративний і військовий курси. На вишколі нас було 28 чоловік, з нашого району — три чоловіка. На цей час я вже був членом ОУН. Після закінчення мене призначили районним юнацтва, а моїх друзів, які були разом зі мною — одного — північним, другого — південним підрайоновими.

Моє завдання полягало в тому, щоб у кожному селі організувати юнацьку сітку і навчити молодь, щоб вона знала, хто ми і чії діти. Цим я займався до моменту приходу більшовиків.

Коли фронт наблизився до західних земель України, нас, районний провід, зібрали і сказали, щоб ми готувалися до відступу на захід, але пройшло кілька днів і надійшов повний наказ, щоб з приходом більшовиків ми не ухилялися від мобілізації, бо в більшовицькому війську повинні бути наші люди. 1 квітня 1944 року мене мобілізували. В пензенських військових таборах всіх молодших призначили в зенітну артилерію, а через тиждень привезли нас у західну частину Житомира, бо німець ще майже щодня бомбив місто.

Коли фронт підходив до Тернополя і Бродів, семеро нас, на чолі з командиром взводу, пішли подивитися на нове місце нашого постю. Проходячи через одне із сіл, ми зустріли чоловік із тридцять в радянській формі. Коли почали розмовляти з ними, зрозуміли, що це відділ УПА. Ми домовилися з ними, що при перебазуванні перейдемо до них. Але мені здійснити це не вдалося, бо напередодні мене заарештували, а мої друзі — Тихон Мартинюк, Петро Семеняк і Володимир Вовк перейшли в УПА.

Мене привезли до Києва. КПЗ знаходилось на вул. Короленка. На допити викликали вночі, основне питання — кого знаєш, хто був членом ОУН, хто в УПА, а найбільше мене били за мого «кума» (котрий на мене доніс), все хотіли довідатися, чим він займався. Справа моя була на одинадцяти аркушах. Друзі в камері підказали мені, як підписувати написане слідчим: щоб ніде не було вільного місця, аби після підпису він не зміг чогось дописати, а 206 статтю (закінчення слідства) не підписувати, допоки не дасть мені мою справу в руки, щоб я сам її переглянув. Я цього домігся, і тоді побачив, хто мене продав. З КПЗ перевезли мене в Лук'янівку. З верхніх поверхів, через щілини в козирках на вікнах було видно, що більшовики зробили з Києвом, відступаючи в 1941 році, — все довкола в руїнах, а п'ять корпусів Лук'янівської тюрми цілісінькі.

На початку вересня 1944 року нас в трьох товарних вагонах (тих, кого забрали з армії), перевезли в Єкатеринівську тюрму в Дніпропетровськ. Там я пробув біля двох місяців, потім перевезли нас до Харкова, а потім, наприкінці листопада 1944 року, нас, 146 чоловік, заштовхали до трьох вагонів, ще два вагони заповнили жінками і везли аж 33 доби до Карабасу, це за 25 кілометрів від Караганди. Тут ми побачили і пережили увесь «совєтський рай». Зима, сорок градусів морозу, а «буржуйку» топити нічим. На паливо пішли верхні і нижні нари, які були у вагоні. Ранком і увечері перевірка. Спершу дерев'яними молотками простукують по всіх частинах вагонів, перевіряють, чи не готуються до втечі, тоді відчиняють двері і всіх переганяють в один бік. Починають рахувати, почастивавши кожного молотком по спині. Охоронці всі п'яні. Не пригадую, щоб хоч один раз нас перерахували відразу, усе когось або не вистачає, або хтось зайвий. Процедура повторялася іноді три-чотири рази. Годували, як хотіли і коли хотіли. Дадуть солоній тюльки чи хамси і днів два — нічого, а головне — не давали води. Ми лизали паморозь на головках цвяхів. Особливо запам'ятався шлях від Петропавлівська на Іртиші до Караганди. Цю відстань — 700 кілометрів — везли нас дев'ять днів. За цей час дали нам 300 грамів сухарів, літрову консерву замерзлої пшоняної каші (одну банку на десять чоловік) і 600 грамів свіжого житнього хліба. Саме тут, у вагоні, я побачив голодну смерть, коли людина помирає і просить хліба. Учителю із Костополя на прізвище Кіка «хлібав,

хлібав» півдня, а увечері помер. Як я вже згадував, із Харкова нас вивезли 146 чоловік, а в Карабас привезли 92 чоловіка: 54 чоловіка померло по дорозі, а найбільше після того, коли в Акмолінську (Целіноград) дали нам по 600 грамів свіжого хліба і хто не мав сили волі і з'їв його відразу, той помер. Тільки в моєму вагоні померло 9 чоловік. Я цю пайку розділив на три частини і до сьогодні дякую дядькові Данилові Курічу з села Переятин Радивилівського району, який підказав мені не їсти увесь хліб відразу. А де ж всі померлі? Відчиняють вагон до перевірки: «Начальник, чоловік помер!» — «Скільки?» — «Один». Спершу матюк, з тим відповідь: «Будет больше — вибросім». На другій перевірці: «Начальник, вже три трупи!» — «Давай сюда!» Піднесли до дверей, вони кажуть: «Бросай!». Кинем під укіс, і ось так хоронили всіх. В Карабасі нас усіх помістили в табірну лікарню, бо всі ми захворіли на тиф. Наприклад, я мав тиф, дизентерію, двостороннє запалення легенів. При зрості 180 см я важив 42 кілограми. А бідний дядько Данило до того опух, що я з Костем Завірухою (із села Пеньків Костопільського району) ножем розрізали ватні штани і підштанники, і коли стягнули, то побачили, що на обох ногах, від паху до стопи з обох боків, де в підштанниках був рубець, воші виїли доріжки, і обидві ноги були ніби розрізані, бо ж ноги були опухлі і воші пролізти не могли, а біля рубців можна було жититися. Бо щодо вошей, то їх було стільки, особливо під пахвами, що рукою потягнеш — і повна жменя.

В лікарні пробув до квітня 1945 року. Потім завезли мене в Ортавське відділення «Карлагу». У цьому відділенні було 8 точок, я потрапив на 2-у ферму косарем, заготовляти сіно для овець. Працювало нас двадцять дев'ять чоловік засуджених, нас вартували три охоронці, озброєні крісами. Кожна бригада мала свої ділянки. За день ми накошували 10—11 тонн сіна, яке складали в одну скирду. В бригаді були чоловіки і жінки. Біля десяти жінок в Ортавському відділенні були з Ленінграду, це нові професіоналки, їх заарештували в 1937 році. Одна з них була в нашій бригаді косарем, в 1947 році вона без суду розписалася ще за десять років. Тут принагідно не можу не згадати про одного друга, львів'янина Михайла. Коли в 1932—33 роках був на східній Україні голодомор, львівський маслосоюз організував допомогу голодаючим. Зібрали три вагони харчів і направили їх до Києва.

Суируводжували ці вагони дванадцять чоловік. Коли потяг прибув до Києва, вагони забрали, а львів'ян направили в Магадан. Дорогою Михайло захворів на запалення легень, в Іркутську його поклали в лаглікарню, звідти він потрапив до Карлагу. В 1943 році, коли він відбув десять років, його викликали і наказали розписатися ще за десять років. В 1950 році мене вивезли з Карлагу і про його подальшу долю мені невідомо.

А в 1945 році мені виповнився двадцять один рік. Час розквіту, а я — як дев'яностолітній дідок, мене не слухають ноги, не маю сил їх підняти, вони мов закуті у важкі чавунні плити, які я спроможний тільки пересувати; коли на моїй доріжці лежить якась билінка, мушу зупинитися, взяти ногу обома руками, переставити її через цю билінку, потім так само другу ногу, бо як не зроблю цього, то перечеплюся і впаду. Я — косар, косарку тягнуть воли, тягнуть волячою ходою, і я не маю права ні на крок відійти від косарки, бо ж воли ідуть вперед, а я їх не наздожену. Так мучився з місяць. А ще мені дуже хотілося їсти. Тільки заплющу очі, і вже бачу перед собою мамині пиріжки з маком і квасолею, які я дуже люблю. Їсти ми хотіли всі, і тут нам допомогли воли. На кожного вола давали щоденно по два кілограми м'якого ячменю, і з цього ячменю наша кухарка варила нам щоденно кашу. Так ми косили до перших заморозків, а вони настали наприкінці вересня. Після косовиці ми почали возити сіно і скирдувати його біля кошар, в яких зимували вівці. Возів не було і сіно возили в дві зміни. За мою постійну роботу (без вихідних) мені як нагороду дозволили написати додому листа.

А 27 вересня зі мною трапилася така подія. Коли я відпочивав після нічної роботи, мене розбудив наглядач-охоронець (їх на фермі було п'ять сімей) і сказав, що мене викликає начальник. Це був «опер» — уповноважений КДБ, який дав мені листок паперу і наказав розписатися. Я спитав, що то таке, а він відповів, що то мій строк, що «особое совещание» засудило мене за статті 54—1а, 54—2 і 54—11 на 10 років «ІТЛ». Я сказав, що мене ніхто не судив і розписуватись я не буду. «Опер» почав на мене кричати і погрожувати.

Так я став ЗК № 296732. «Опер» поїхав, а начальник сказав, що за хорошу роботу направить мене в ОП (оздоровчий пункт). На центральному лагпункті в ОП «нарядчик»

(обліковець), дізнавшись про мою освіту, залучив мене до роботи над звітом, а опісля завів мене в бухгалтерію і я став писарем, а після місячної практики став бухгалтером.

Наприкінці 1950 року усіх засуджених по 54-ій статті з Карлага забрали у Спецлаг. Це особливий режимний табір. У всіх бараках на вікнах — ґрати, двері оковані. З 10-ї вечора до 6-ї ранку двері замикалися, цілу ніч у бараках горіло світло. Відразу по приїзді нас переодягнули і кожному дали по чотири номери, на білій смужці написані чорною фарбою. Кожен пришив номер до шапки — «на лобі», зліва на грудях, на спину, на праву ногу вище коліна. Я отримав номер 443. Працювали ми на будівництві міста Караганди. Кожен ранок відразу з їдальні йшли на вахту колоною 500—600 чоловік. Колону охороняли 12—15 вартових з військ НКВД, озброєні автоматами і кожен другий із собакою.

В 1952 році із Спецлагу відправляля етап до Норільська. Коли нас привезли на залізничну станцію, то для останніх 75 чоловік вже не було місця в вагоні, і нас завезли в лагпункт 23, в містечко Саранськ. В цьому лагпункті було нас 830 чоловік, серед яких — один білорус і один росіянин, решта — українці, з них — дев'яносто відсотків із Західної України. Це був лагпункт односторонців. Доказом цього може слугувати такий факт: 5 березня 1953 року, о 9-ій ранку вдарили в рейку — сигнал, що буде загальна перевірка на дворі. Коли ми вийшли, то побачили, що на всіх вишках, де завжди був один охоронець з автоматом, стоїть по два охоронці і дула кулеметів спрямовані на двір табору. За ворітьми багато охоронців, всі озброєні.

Був початок весни, танув сніг, повно води, Колона вишкучувалася для перевірки. Ми ще нічого не знали, бо того ранку радіо в зоні не працювало. Відчинилися ворота, і в зону увійшло все начальство на чолі з начальником табору. Пролунала команда «струнко», вперед вийшов начальник табору і повідомив, що помер Сталін. Звернувся до нас: «Страну постигло большое горе, умер отец народа, так почтим его память минутой молчания. Шапки снять». У колоні хоча б хто ворухнувся, таке враження, ніби сказане нас не стосується. Чути знову: «Шапки снять!», — це вже почали кричати ті, котрі прийшли разом з начальником табору. Так продовжувалося хвилин п'ять. Тоді пролунала команда: «Садись!», колона сіла в болото. Сиділи довгенько. Вони все радилися, хтось побіг до телефону, прибіг назад. Знову ко-

манда, ми не виконали. Тоді нова команда: «Перша п'ятірка п'ять кроків уперед руш!». П'ятірка пішла, їй команда — шапки зняти. Хлопці не виконали. Тоді команда: «П'ятірка, взад колони руш!» Вся колона розступилася і хлопці пройшли серединою, щоб не відходити крок вліво чи вправо, бо стрілятимуть без попередження. Тоді така ж команда для наступної п'ятірки, результати той самий. Так пройшло з півгодини. Тоді начальник режиму дав команду: «Банда, розойдись!».

В червні 1953 року 1200 чоловік тих, кому залишилося відсидіти два роки і менше, повезли на шахти до Воркути. Я відпрацював там майже рік, і мене викликали на звільнення. Цього дня звільняли трьох чоловік. До коменданта заходили по одному. Він відразу вручав спецанкету і наказував її підписати. В ній було надруковано, що я добровільно погоджуюсь на довічне поселення в місті Воркуті. Анкету я не підписав і взагалі не чув, щоб хтось її підписав. Став я жити на так званій «волі» у Воркуті, двічі на тиждень приходив до комендатури «на відмітку». Замість паспорта мав «посвідчення поселенця».

В 1955 році я одружився на своїй землячці, яка була засуджена військовим трибуналом і, крім 10 років каторжних робіт, вона була позбавлена на 5 років громадянських прав, тобто не мала права виїзду з місця звільнення. Коли цей час пройшов, наша сім'я переїхала в Україну.

ВОВК Григорій Антонович,
м. Рівне, вул. Відінська, 42/54.

ДЕНЬ РАДОСТІ Й ПРИНИЖЕНЬ

Травень і червень — місяці, коли часто говориться про війну, про значення перемоги над фашизмом. Я з великою пошаною ставлюся до тих людей, які, не жалюючи свого життя, боролися з гітлерівською навалою. Жаль тільки, що в газетах нечасто згадують воїнів УПА, які також немало зробили для перемоги.

Коли чую розмови про війну, згадую, як мусила святкувати день Перемоги в 1945 році. Згадую і плачу.

9 лютого того року мене заарештували, заарештували «з великою парадом»: 20-річну вчительку Острівської початкової школи приїхали «брати» 12 підвід озброєних солдатів під

проводом начальника міліції з Козина Соловйова і лейтенанта Куликова. Оточили школу, де я саме вела уроки. В першу зміну, друга вже чекала на коридорі (я була єдиною вчителькою), лейтенант з двома солдатами, не знімаючи шапки, зайшли до класу.

Лейтенант продемонстрував неабияку «вихованість», бо навіть запитав, чи скоро закінчу урок — не хотів, бачите, перебивати. Коли я відповіла, що вже можу й не закінчувати, вони мене, роздягнену й простоволосу, вивели зі школи (це ж 9 лютого!), і, не давши зайти в учительську, щоб одягнутися, повели в сільраду, а тоді посадили на підводу. Мама про це нічого не знала.

Через дорогу від сільради проживала Ганна Радецька, нині покійна вже, вона схопила свою хустину і вискочила надвір, щоб дати її мені. Незважаючи на брутальну лайку і удари прикладами, їй все-таки вдалося це зробити, і я зв'язалася. В цей час дали знати й мамі... Вона схопила кожушок і хустину, але бігти за підводами не могла. Її замінила інша, молода жінка, солдатська вдова і мати чотирьох малих дітей. Вона наздогнала підводи під Пляшівкою і таки кинула мені одяг.

Але я не про це хочу написати, а про 9 Травня.

Весна 45-го була чудова. Великдень припав на пізню пору, так що 6 травня було на третій день свята. В козинській «капезе» — камері попереднього ув'язнення (то був хлів із пустаків, господаря вивезли, а з його приміщення зробили в'язницю) — половину займали чоловіки, другу — жінки. Спали ми взимку на цементовій долівці, стелилися, чим хто мав. У віконці були тільки ґрати — ніякого скла. В камеру набивали 18—20, а то й більше чоловік. віком від 15 до 45-ти. Зрештою, сорок п'ять мала тільки одна жінка, ми її поважали, бо мала двоє дітей — нам ровесників.

Великодня ніч видалася теплою і тихою. Ми не спали, і коли в церкві дзвонили дзвони, співали «Христос воскрес» і святили паски, — ми все чули і плакали.

А 9 травня раптом знову задзвонили вранці дзвони. Та так радісно, мов на Великдень. Ми ніяк не могли збагнути, в чому причина. Вартовий чи й сам не знав, чи, дотримуючись суворой заборони, до віконця не підходив.

Недалеко від «капезе» знаходився будинок райвідділу НКВС, у хаті, звідки вивезли господарів, в іншій розмістився відділ «Смерш». І раптом — диво: до нашого віконця стали

підбігати офіцери «Смерш», подавали руки через ґрати й кричали: «Девушки! Война кончилась!» Стискали нам руки і схвилювано говорили: «Не беспокойтесь! Вас всех выпустят. Еще немного, пока разберутся, а там — свобода». Вони вірили в це. Ми ж не знали, вірити чи ні, але раділи щиро. Адже майже в кожній з нас хтось був на війні — значить, мав повернутися живий додому. І ридали ті, чий батько, брат, чоловік або коханий уже ніколи не повернуться... Але, врешті-решт, кінець війні — це було щастя для кожного.

Ми стали співати, вартовий не боронив, хоч це було проти правил. Так минув день. О 9-й годині, згідно з вимогами, полягали на цемент. Смеркало. Світилася лампочка, бо вона тут не гасла ніколи. І раптом у камеру вриваються четверо енкавееців, п'яних, зі зброєю. «Встать!» — пролунав окрик і посипалася брудна лайка. До грубощів і брутальності ми встигли звикнути, але лякало, що офіцери озброєні. «Строитесь!» Ми слухняно шикувалися, у кожній визріла думка одній з камери не йти.

Один ткнув пальцем на дівчину: «На допрос». Але вона не поворухнулася. Другий шарпнув дівчину за руку, але шеренга залишилася незрушною. «Что это, бунт?» Стали захоплювати револьвери.

Вартовий, який усе те бачив, злякався, побіг у будинок НКВС і привів, мабуть, чергового офіцера. Той з допомогою вартового зумів вивести п'яних. Так скінчився день 9 травня.

КАМІНСЬКА-ЮРЧУК Оксана,
с. Острів Радивилівського району.

Я НЕ ВИЖИЛА Б, ЯКБИ НЕ СКЛАДАЛА ВІРШІ.

Народилася я на Волині, нині це Рівненська область, у с. Мартинівка Дубнівського району. В далекому 1943 році за нашим селом стояв загін повстанців — сотня «Беркута». Мені тоді йшов п'ятнадцятий рік. Німці шаленіли від люті. Вони вбивали наших людей і палили наші села. У липні 1943 року наше село і сусідні села перейшли жити в ліс. Ми жили поруч із повстанцями. Люди поробили такі собі буди, в яких спали і ховалися від дощу. Господарку забрали з собою в ліс. Дуже важко було жінкам з маленькими дітками. В лісі також народжувалися діти. В липні місяці німці зібрали велику силу і пішли на ліси. У небі літали лі-

такі і кидали бомби на села, палили їх. Від німців, які йшли лавами у наш ліс, ми втікали в трясовину, куди вони боялися йти. Під час страшного бою полягло багато повстанців і людей з нашого села. Наших людей поховали на цвинтарі, а повстанців — у лісі на галявині. У вересні 1944 року у районі відкрили середню школу. Мої батьки винайняли для мене квартиру і я почала вчитися. Але в листопаді мене заарештували прямо в школі. Звинуватили мене в тому, що я читаю біля школи свої вірші, а також читала їх, коли ми жили в лісі і біля могил повстанців. Коли мене судили, мені ще не виповнилося шістнадцять. Засудили на 15 років каторги. Водночас зі мною судили мого тата, йому присудили 20 років каторги. Ми разом сиділи в дубенській тюрмі, потім нас перевезли в київську тюрму. Після того тата перевезли в харківську тюрму, де він і помер. А мене в серпні 1945 року завезли аж на Колиму. Я була маленька на зріст, худенька і дуже хвора від побоїв і від усієї цієї біди. Одягли на мене одяг каторжанки, обвішаний номерами. Мій номер був «Д-525». Перебувала я в таборі, який називався «Вакханка». Я працювала в шахті, вивозила вагонетки з рудою олова. Кожний день працювала по 12 годин, без вихідних. За ці довгі роки, що я була на Колімі, я зазнала дуже багато біди, бачила стільки смертей. Мені здається, що я б не вижила, якби не складала вірші. Я не думала про те, досконалі вони чи ні, складала я так, як уміла. Моя мама мене чекала довго, довго. Не дочекалася лише декілька місяців, і померла, хоча була ще нестарою. Я чомусь думаю, що колись на Волині вийде така книга, де надрукують пісні і вірші, написані під час визвольного руху 1941—50-х років. Я маю декілька публікацій моїх віршів. Дуже хочеться, щоб наша молодь любила нашу землю так, як ми, коли були молодими. Я наче зараз бачу перед очима нашу молодь — хлопців, взутих у постоли, дівчат босих, у полотняних спідничках, пофарбованих у дубовій корі або в корі крушини. Вони бігли в бій і кричали: «За Україну! За її волю!».

Вірші, які я вам пропоную, я написала у 1943 році.

У ЛІСАХ ВОЛИНИ

У лісах Волині,
на тихій полянці,
тут ховають хлопців,
молодих повстанців.

Соколи Ви наші,
друзі ви єдині.
Берегли ви землю рідну
і озера сині.

Берегли ви ліси наші —
багатство Волині.
Про вас нам'ять завжди буде
повіки і нині.

Україна не забуде,
хто гинув у битвах.
У піснях вона згадає,
також у молитвах.

Ліс шумить, а небо плаче
дрібними дощами.
Тут повстанці присягають
битись з ворогами.

ПОЛЬКА-ВОЛИНЯНКА

В лісі тихо, в лісі тихо,
гомін на світанку.
Тут танцюють хлопці
польку-волинянку.

Кулемет гуде, тріщить,
Кулі летять всюди.
В цій мелодії страшній
є убиті люди.

Тут дівчата молоденькі
промивають рани,
пригортають хлопців своїх,
немов рідні мами.

Ти, мелодіє страшна,
перестань нам грати!
А вам, хлопцям молоденьким,
не треба вмирати.

НЕБО СИНЄ

Небо синє, небо синє,
жито доспіває.
У житі густому
повстанець вмирає.

Колосочки всі нагнулись
до обличчя його,
вони просять не вмирати
хлопця молодого.

Піднімись, піднімись,
поможи нам, Боже,
бо загине хліб святий,
краю хто допоможе?

Та він цього вже не чує,
він уже вмирає.
Небо синє, жито жовте —
як прапор вкриває.

ВОЛИНЬ

Волинь наша, земле рідна,
з буйними лісами.
Ти багата озерами,
а також піснями.

Твої люди працьовиті
і такі красиві,
то чому ж вони тоді
такі нещасливі?

Волинь наша, земле горда,
з давнини донині,
згуртуй дітей своїх рідних
славної Волині.

У цей час, тяжкий для нас,
дай вистоять сили,
як загинем у боях,
збережи могили.

Як загинем на чужині
і могил не буде,
збережи у піснях,
щоб співали люди.

Насамкінець вірш, написаний в 1945 році на Колімі:

ЧИСЛО П'ЯТЬ

Число п'ять і ще п'ять.

Легко рахувати.

Та коли ти йдеш в колоні,
то тут як сказати.

Та коли ти йдеш в колоні,
в крові ноги стерті.

Крок уліво, крок управо, —
то рахунок смерті!

В кожному ряді тільки п'ять,
від цього є муки.

Усі дивляться униз,
за спиною руки.

Твоє життя, не твоє,
то є уже нуль.

Коли вийде ряд з колоні,
то буде п'ять куль!

Коли мертвих впаде п'ять,
не вернеш назад.

П'ять живих стане в колону,
буде знову ряд!

Ольга ІВАНЧУК,
м. Полтава-21,
вул. Калініна, 16, кв. 82.

БУЛО В УПА П'ЯТЕРО БРАТІВ

Сім'я Тихона Кондрася була великою — дев'ятеро дітей, стож господар і його дружина Горпина працювали не покладаючи рук. Мали п'ять гектарів землі, коні, корови. Прагнули, щоб діти здобули освіту, самі стали господарями. А ще Тихін Кондрась був хорошим столяром. Зверталися до нього за допомогою і жителі Курськів, де він жив, і люди з навколишніх сіл. Запрошували на будівництво хат, клунь.

Як сини підросли, а було в сім'ї сім хлопців, почав батько їх вчити різним ремеслам. Михайло та Василь зацікавилися столярством, а найстарший Іван став шевцем. Незаба-

ром одружились. Інші — Яків, Федір, Олексій, Степан — були ще малими, а тому допомагали по господарству, вчилися.

Отак би жити і жити, але помер батько — і всі господарські турботи лягли на плечі старших синів. Нелегко доводилося братам, та взаємодопомога, добра порада давали сили. З часом життя увійшло в свою звичну колію.

Коли розпочалася друга світова війна, Іван, Михайло та Василь служили в польській армії. Як відомо, поляки не зуміли організувати спротив гітлерівцям, а тому їхні розрізнені війська врешті-решт розпалися. Брати Кондрасі різними шляхами повернулися додому.

А тут уже нові господарі — з червоними зірками. І нові порядки. Незабаром сколихнули села Козинського району нічні арешти, виклики «підозрілих елементів» у міліцію, свавілля колективізації. У сім'ї знали з розповідей, як живеться під більшовиками на Великій Україні, чули і про голод, і про Сибір, а тому не стали хлопці випробовувати долю. Сказали матері: «Хто хоче, той нехай живе під новою владою, терпить її, а ми не будемо», — і перейшли на територію Польщі. Там зацікавилися діяльністю ОУН, запалилися ідеєю української державності і невдовзі без вагань вступили на важкий шлях визволення своєї батьківщини.

Повернулися у рідні місця після приходу німців, надіючись на їхню лояльність до проголошення самостійності України. Однак сподівання не виправдалися, фашисти в українському питанні виявилися такими ж, як більшовики. Шістьнадцятирічну Галину Кондрась забрали в Німеччину на роботи. Двічі відправляли і Якова, але йому щоразу вдавалося втікати. Почувши про створення українського повстанського війська, брати налагодили зв'язок з лісовими месниками, а незабаром Іван, Михайло, Василь, Яків та Олексій стали вояками УПА. Їхні підрозділи діяли на теренах південної Рівненщини.

Михайло мав хорошу школу польської армії, а тому його призначили сотенним. Часто наражав себе на небезпеку, ризикував життям, через те додому не раз доходили вістки про його смерть. В одному з кровопролитних боїв з чужинцями автоматна черга пронизала Михайла. Залишився живим тільки завдяки своїй дружині Ользі, яка пліч-о-пліч з ним тримала в руках зброю і всюди йшла за чоловіком.

З історії нам відомо, що відділи УПА вели бої не тільки з німцями, але й поляками, які підтримували каральні акції

фашистів. У такій ситуації, у 1943 році, біля своєї хати загинув Василь. Після його смерті брати додому майже не приходили, а зв'язок з ними підтримував наймолодший — Степан, який, до речі, зараз мешкає в Курсиках Радивилівського району.

У 1944 році, коли з Червоною Армією на нашу землю повернулася диктатура Сталіна, визвольна боротьба розгорілася з новою силою. У тому ж році не стало Івана та Якова. Їх оточили енкаведисти між селами Бригадирівка, Курськи та хутором Острівок. Усвідомлюючи безвихідь свого становища, брати вирішили вмерти, але не здатні ворогам.

Після війни НКВС створив винищувальні загони для боротьби з підрозділами УПА. На засідку натрапив Олексій. Довго відстрілювався, але сили були надто нерівні...

З Кондрасів в УПА залишався тільки Михайло. У 1947 році його видав зрадник. На околиці Березинів енкаведисти поранили Михайла в ноги. Доки міг — відстрілювався. Спалив документи, останню кулю залишив собі.

Так п'ять братів Кондрасів пожертвували своїм молодим життям, не бажаючи віддавати рідний край на поталу чужинцям.

Хотілося б, щоб поряд з меморіалами односельчанам, які полягли на фронтах війни, з'явилися таблиці з іменами тих, хто відстоював гідність свого народу, влившись у ряди УПА. У списку цих імен мають бути і такі:

Кондрась Михайло Тихонович,
Кондрась Василь Тихонович,
Кондрась Іван Тихонович,
Кондрась Яків Тихонович,
Кондрась Олексій Тихонович.
Вічна їм пам'ять.

Віктор ТОПОРОВСЬКИЙ.
Радивилівський район.

ДВА СТАКАНИ ГОРІЛКИ ЗА ЖИТТЯ «ЧЕРЕШНІ»

Я родом з Рівненської області Рокитнівського району села Карпилівка. Я дуже добре знав Боровця, того ж Тараса Бульбу, який керував Поліською Січчю. При Польщі він тримав кам'яний кар'єр у моєму селі, був керівником того кар'єра кам'яного. Він збудував за свої кошти церкву у Карпилівці, яка і зараз там стоїть.

Мій старший брат Йосип працював у Боровця у тому кар'єрі у 1938 році. Мій брат, Йосип Йосипович, 1917 року народження, а я з 1922-го. Ми обидва пішли добровольцями у Поліську Січ у 1941 році. Ми стояли в Олевську більше місяця. Там було хлопців багато, чоловік 600, а то й більше. Були хлопці з Рокитного, з Клеваян, з Сарн. Нас називали бульбівцями.

В Олевськ ми прийшли в липні місяці. У кінці серпня нас розпустили.

Коли ми відходили з Олевська, нам чотовий Черешня сказав: «Зброю тримайте при собі». Коли прийшли додому, почалася партизанка під назвою «бульбівці». І тут пішло діло. Стали бити німців, а німці нас. Поляки теж нас били. І ми не давали спуску полякам і ковпаківцям. Почалася різня, поляки палили наші села, а ми їхні, бо поляки були разом з ковпаківцями. Мою Карпилівку і Борове поляки з ковпаківцями спалили до тла, а ми спалили Окопи, Довган, Будки. Може, то рсбилося неправильно, бо було усе на руку німцям і комуністам. Вони зуміли нацькувати поляків на нас.

Так велося до 1942 року. У 1942 році прийшли до нас бандерівці і ми стали бандерівцями. У моєму селі і в других селах організовувалися боївки. Я був у боївці і був господарчим по одягу і харчах для відділів. У 1944 році катам вдалося мене взяти. Це сталося 18 квітня у моєму селі. Сексот привів катів вчором до хати і мене арештували. Сексота по вуличному дражнили Дубина. Правда, він не довго гуляв. Упала віршовка йому на шию.

Брат мій старший був чотовим у відділі «Дубового». Під псевдо «Жук». Я уже був на Уралі в концтаборі, коли в 1945 році мій брат загинув у бою з червоними катями, писала сестра.

Коли мене привезли у Рокитне у капезе, нас охороняли поляки і на слідство вони водили. На слідстві мені перебили ключицю правої руки і перебили ліву ногу. Із Рокитного моя дорога з Сарни—Рівне, тюрма № 3. Там мені дають 10 років і 5 поразки. Із Рівного — Вологда, Великий Устюг. Канал строїли на річці Сухона.

Із Вологди — на Урал, м. Свердловськ. З Свердловська під Воркуту у Хамирю. І там, я думав, моє життя закінчиться. Но, слава Господу Богу, остався живий. Ніхто не повірить: нас годували у Хамирю людським м'ясом. Раз ми прийшли з роботи, пішли у столову, обідаємо. Зо мною сидів хлопець

з Ленінграда по прізвищу Віктор Сараєв. І він крикнув: «Рєбята! Чим нас кормят!» Стали дивитися у його миску. Я побачив два нігтя з руки чоловіка. Чоловік 8 не стали обідати, а остальні обідають... От що кати робили з нами. Було багато випадків, що в лагері в зоні вбивали один одного. Там були так звані «блатні» і «суки». Вони один одного вбивали. Були в лагері і так звані «стукачі». Їх теж убивали, а нам суп з них варили...»

1948 року з-під Воркути за 54 статтею вивозять на Інту у Мінлаг. На Інті чіпляють нам номери на спину. Мій номер був 345-К. Ставлять ґрати на вікна, на двері, замок на двері. Водили строем у ряд по чотири, узявши під руки, у столову і на роботу. І так під номером ходив до 1954 року. Я працював у шахті № 9, олп. № 3, де я сидів.

1954 року я виходжу на червону волю. Дві неділі ходив відмічатися у комендатуру. Паспорта не дають, а дали справочку і по справочці жив в Інті. 1963 року переїхав у Запоріжжя. Зараз на пенсії. Живемо зі своєю бабусею, яка тоже відсиділа 10 років. Вона родом з Тернопільської області Гусятинського району села Раметивці. У неї на дворі була криївка. Сексот Богдан Бойко продав. КГБ наскочили — йшов бій. Одного хлопця убили, остальні ушли. Їх було п'ять. Кагебістів було убито 3. Батька її забрали і розстріляли у харківській тюрмі. А вона одержала 10 років. Відбувала покарання на Інті. Там ми і побралися. І ми дуже раді, що Україну дочекалися, хоч то Україна не така, за яку ми боролися. Цією Україною керують комуні-фашисти, а не українці. Будемо чекати настоящої України.

Скажу ще про мого однокласника Бричка Кузьму Євдокимовича, який мав псевдо «Черешня». Він був чотвим. Коли мені сестра писала у табір листи, то сповіщала, що «Черешню» не уловили, дає прикурити червоним катам. Мені розказували люди, коли я приїхав у своє село Карпилівку, про Бричка Кузьму — «Черешню», що Москва давала 20 тисяч карбованців, як хто його піймає або уб'є. 1952 року сексотизрадники Кузьму «Черешню» убили, цілу ніч гуляли і пили. Одного сексота, який учавствував у тому вбивстві, мені люди показали. Я до того сексота підійшов, поздоровкався і кажу йому: «То скажи, Адамс, чи солодка була кров «Черешні» і скільки ти одержав грошей за Кузьму?». А він каже мені: «Скажу по правді, два стакани горілки випив — більше нічого». Пом'янули «Черешню». А потім він каже: «А яке твоє

діло? Ти своє відсидів, то й мовчи». Я йому більше нічого не міг сказати. А що я міг сказати тому яничару-сексоту? Кузьма «Черешня» при польських окупантах закінчив 7 класів школи, дуже був мудрим хлопцем і героїчним. «Черешня» лежав 2 дні убитим біля сільради, а потім кати труп «Черешні» забрали у Рокитне. Де могила його, піхто не знає. Сестра «Черешні» Анна Яремчук була вивезена в Іркутськ, на Сибір. Зараз вона живе в Харківській області, Красноградському районі, селі Попівка.

БРИЧКО Яків Йосипович.
м. Запоріжжя, Верхня Хортиця,
вул. Дем'яна Бедного, 7.

ПЕРЕВЕРТНІ

Пропонуємо з деякими скороченнями доповідну записку прокурора військ МВС Українського округу, надіслану на початку 1949 р. на ім'я М. С. Хрущова. Зрозуміло, що гриф «совершенно секретно» довгі роки оберігав цей документ навіть від уваги істориків. Ще б пак, адже він підтверджує те, що для людей старшого покоління ніколи не було секретом: у повоєнні роки на Західній Україні, зокрема й на Рівненщині, жорстоко мордували ні в чому не винних людей, грабували населення не якісь таємничі банди, а спецгрупи Міністерства держбезпеки, які з метою компрометації УПА діяли під виглядом її відділів.

Цей документ виявив кандидат історичних наук Ю. Шаповал і повністю опублікував 1 жовтня 1992 року в «Літературній Україні» (мовою оригіналу). Ми використали факти тільки по Рівненській області. Впадають у вічі фрази типу «бандити «УПА», але, сподіваємося, сьогодні це вже нікого не здивує і не введе в оману. Тим більше, що доповідна переконливо показує, хто насправді в ті часи ставив собі за завдання тероризувати населення і чинити злочини.

Совершенно секретно
Секретарю Центрального комитета КП(б) Украины
товарищу Н. С. Хрущеву

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

**о фактах грубого нарушения советской законности в
деятельности т. н. спецгрупп МГБ**

Министерством Госбезопасности Украинской ССР и его Управлениями в Западных областях Украины, в целях выявления вражеского, украинско-националистического подполья, широко применяются т. н. спецгруппы, действующие под видом бандитов «УПА».

Этот весьма острый метод оперативной работы, если бы он применялся умно, по-настоящему конспиративно и чекистски подготовленными людьми, несомненно, способствовал бы скорейшему выкорчевыванию остатков бандитского подполья.

Однако, как показывают факты, грубо-провокационная и не умная работа ряда спецгрупп и допускаемые их участниками насилия над местным населением, не только не облегчают борьбу с бандитизмом, но наоборот, усложняют ее, подрывают авторитет советской законности и бесспорно наносят вред делу социалистического строительства в Западных областях Украины.

Например:

1. В марте 1948 года спецгруппа, возглавляемая агентом МГБ «Крылатым», дважды посещала дом жителя с. Грички Дубровицкого р-на, Ровенской области — Паламарчука Григория Сергеевича, 62 лет, и, выдавая себя за бандитов «УПА», жестоко истязала Паламарчука Г. С. и его дочерей Паламарчук А. Г. и Паламарчук З. Г., подвешивали, вливали им в нос воду и, тяжко избивая, заставили Паламарчук З. Г. и Паламарчук А. Г. дать показания, что они с органами МГБ связаны не были, а наоборот, были связаны с участниками украинского националистического подполья.

Участники спецбоевки предупредили членов семьи Паламарчука о том, что если они посмеют заявить органам советской власти о посещении их дома бандитами, то над ними будет учинена расправа.

На основании полученных таким провокационным путем «материалов», 18 июля 1948 года Дубровицким РО МГБ Паламарчук З. Г. и Паламарчук А. Г. были арестованы,

сотрудники райотдела, как заявили арестованные, во время допросов их также избивали, заставляли продолжительное время стоять на ногах и требовали, чтобы они дали показания о связи с бандитами.

В результате вмешательства Военной Прокуратуры провокационный характер обвинения **Паламарчук З. Г.** и **Паламарчук А. Г.** был установлен и постановлением УМГБ от 24 сентября 1948 г. дело по обвинению указанных лиц было прекращено.

2. В ночь на 22 июля 1948 г. спецгруппой МГБ из с. Подвысокое, Козинского р-на, Ровенской области был уведен в лес местный житель **Котловский Федор Леонтьевич**, которого участники спецгруппы подвергли пыткам, обвиняя его в том, что у него в доме часто останавливаются работники из числа совпартактива и в том, что якобы он выдавал органам советской власти бандитов.

Эти провокационные действия преследовали цель, путем истязаний и угрозы лишения жизни, заставить **Котловского** дать показания, что он является врагом советской власти.

В результате истязаний **Котловский** находился на лечении в больнице с 27 июля по 27 августа 1948 г.

По заключению больницы **Котловскому Ф. Л.** были нанесены тяжелые телесные повреждения, с явлениями сотрясения мозга и омертвлением мягких тканей тела.

3. В ночь на 22 июля 1948 г., той же спецгруппой, был уведен в лес житель с. Ридкив **Михальчук С. В.** — инвалид Отечественной войны.

В лесу **Михальчук** был подвергнут допросу, во время которого его связывали, подвешивали и тяжело избивали, добиваясь таким путем показаний о связи с бандитами.

Продержав **Михальчука** в течение 2 суток в лесу, участники спецгруппы его отпустили, причем в результате избиваний он в течении 7 дней находился на стационарном лечении в больнице...

Из приведенных выше примеров видно, что действия т. н. спецгрупп МГБ носят ярко выраженный бандитский, антисоветский характер, и, разумеется, не могут быть оправданы никакими оперативными соображениями.

Не располагая достаточными материалами, т. н. спецгруппы МГБ действуют вслепую, в результате чего жертвой их произвола часто являются лица, не причастные к украинско-бандитскому националистическому подполью.

Наряду с этим следует указать, что этот метод работы органов МГБ хорошо известен ОУНовскому подполью, которое о нем предупреждало и предупреждает своих участников. В частности, об этом свидетельствует факт обнаружения у убитого бандита «Гонты» полного отчета о провокационных действиях спецгрупп МГБ в отношении гр-на **Котловского**.

Не являются также секретом подобные «оперативные комбинации» и для тех лиц, над которыми участники спецгрупп чинили насилия, например:

...10 октября 1948 года Здолбуновским райотделом МГБ, Ровенской области, был арестован за пособничество бандитам житель хутора Загребля, Здолбуновского района — **Дембицкий Петр Устинович**.

Дембицкий обвинялся в том, что по заданию бандитов «ОУН» собирал для них зерно.

Расследованием установлено, что в сентябре 1948 года к нему в дом явились вооруженные бандиты и требовали, чтобы он среди жителей хутора собрал для них 30 центнеров хлеба. Боясь репрессии за невыполнение этих требований, **Дембицкий** обратился к некоторым жителям хутора с просьбой собрать зерно, но в этом ему граждане отказали.

Спустя несколько дней к **Дембицкому** вновь явилось несколько человек вооруженных и дав ему времени один час, приказали собрать у жителей хутора зерно и доставить в указанное место.

Боясь неизвестных, **Дембицкий** запряг свою лошадь, погрузил на повозку 3 мешка лично ему принадлежащего зерна и повез это зерно в указанное неизвестными место. Однако неизвестные, как оказалось, участники спецгруппы МГБ, доставили **Дембицкого** в райотдел МГБ, где был составлен акт о задержании **Дембицкого** с поличным.

После ареста **Дембицкого**, в Военную Прокуратуру явилась его жена, которая среди посетителей вела разговоры о том, что под видом бандитов действовали сотрудники МГБ, запугавшие и спровоцировавшие ее мужа.

Подобные факты из деятельности спецгрупп МГБ, к сожалению, далеко не единичны и, как показывает следственная практика, если в отдельных случаях спецгруппам, путем насилия и запугивания все же удастся получить «признательные показания» от отдельных лиц о связи их с бандитским подпольем, то добросовестное и проведенное в соответ-

ствии с требованиями закона расследование, неизбежно вскрывает провокационную природу этих «признательных показаний», а освобождение из тюрьмы арестованных по материалам спецгруппы влечет за собой дискредитацию советской законности, органов МГБ и дает возможность использования каждого такого случая во вражеских, антисоветских целях украинскими националистами.

Выступая в роли бандитов «УПА», участники спецбоевок МГБ занимаются антисоветской пропагандой и агитацией.

Однако серьезная опасность подобной деятельности заключается не только в этом.

Выступая в роли украинских националистов, участники спецбоевок идут дальше по линии искусственного, провокационного создания антисоветского националистического подполья.

Как показало расследование, проведенное Управлением Охраны МГБ Ковельской ж. д. по делу **Ногачевского Ф. И.** и других, спецгруппа Ровенского Областного Управления МГБ в составе «Степового», «Верхового» и других, действуя провокационным путем, проводила среди граждан Козинского района, Ровенской области антисоветскую агитацию, обрабатывала граждан в националистическом духе, создала из местного населения националистическую группу в составе 9 человек, через которую проводила сбор денежных средств и продуктов питания, якобы для нужд «УПА».

...Участники спецбоевок МГБ совершают ограбления местных граждан. По сообщению козинского райпрокурора Ровенской области, в июле 1948 года на территории района ими были ограблены граждане **Швейда Иосиф**, **Грабовский Иван** и другие. Подобные факты имели место и в других областях и районах.

Эти грабежи, как и другие нарушения советской законности, оправдываются также оперативными соображениями и не только рядовыми работниками МГБ, но и самим Министром тов. Савченко, который в беседе со мной заявил:

«Нельзя боевки посылать в лес с консервами. Их сразу же расшифруют».

Таким образом, грабежи местного населения спецбоевиками рассматривается как неизбежное зло и политические последствия подобных эксцессов явно недооцениваются.

...Факты, о которых я докладываю Вам, были вскрыты в процессе расследования конкретных следственных дел, од-

нако не каждый случай нарушения советской законности находит свое отражение в следственных делах и расследуется. Мне кажется, что большинство фактов именно не расследуются.

...Например, о фактах грубейшего нарушения законности спецбоевыми УМГБ Ровенской области Военная Прокуратура сообщила в МГБ УССР еще в начале октября 1948 года, но тем не менее, преступники были арестованы только в феврале с. г., причем до ареста их начальник Управления МГБ по Ровенской области тов. Шевченко пытался «опровергнуть» факты, вскрытые Военной Прокуратурой, и убедить Секретаря Ровенского обкома КП(б)У тов. Бегма, что эти факты, якобы, расследовались и не нашли подтверждения...

**Военный прокурор войск МВД Украинского округа
полковник юстиции**

КОШАРСКИЙ.

ТАМ, ПІД ХРЕСТОМ

Тринадцятого липня 1943 року трапилося лихо: гітлерівці сплюндрували село Малин — вогнем, гранатами, кулями... В 1994 році метрів за двадцять від спаленої церкви малинці звели нову, під цинковою бляхою. Далеко тепер буде виднітися купол дзвіниці, увінчаний хрестом.

У моїх руках — лист Миколи Коляди з Київщини, з Малої Березані в Баришівському районі. Доля цього 68-літнього хворого чоловіка тісно переплелася з малинською трагедією.

«Пишете, що тоді, в липні, Вам йшов десятий рік, то мені йшов сімнадцятий. Я народився в лютому 1926 і був насильно схоплений у 1943 році німцями і їх вірними яничарами — поліцаями для вивозу на примусові роботи в Дойчланд. Так склалося, що наш ешелон за залізничною станцією Ківерці, біля хутора Клепачеве, підірвали ковпаківці. Ми потрапили в досить трагічну ситуацію. Більше 300 осіб були взяті в з'єднання С. А. Ковпака, осіб двісті загинуло, сотні півтори було поранено. Поранило й мене. Далі я пробирався додому, але біля Мізоча потрапив до вояків УПА».

Скупе, однак жахливе свідчення: безжална війна волею фашистів і недалекоглядних ковпаківців забрала сотні молодих життів. Я часто їжджу тією залізницею до синів

— на Волинське Полісся. Ще кілька десятиліть тому старожили Клепачева показали мені маленький хрестик біля дороги, з осторогою розповідали про побойще. І ось знайшовся свідок, який мало сам не став жертвою. Очевидно, вже тоді він зрозумів, що доля українця однаково байдужа як «визволителеві» із Заходу, так і зі Сходу.

Коляда пам'ятає трагедію Малина, який німці намітили плюндрувати по одинадцятій вечора на святого Петра, коли селяни вже спали б; однак перешкодила злива...

«Ми тоді стояли в лісі біля села П'яне, — згадує Микола Маркович. — Наш Острожецький загін вирішив наступати на Малин з півдня. Ми знали, що німці вже у Малині, знали, чого приїхали, але ми недооцінили їхню засаду. Вона була на дубі. Ця засада й вирішила долю загону, самого Малина. Командував загоном друг «Щербатий», не досить рішучий і обачливий». Щоправда, пізніше, як повідомляється в листі, карателям улаштували відплату, коли вони після чергової «акції» купалися в Горині.

Невдача повстанців біля Малина додала їм рішучості і в інших поєдинках: у селі Котів, біля Степаня, Торговиці, Ковеля... Цікаво, що жителів сіл Малин, Уїздці, Корито, П'яне звільняли від німців і українські підпільники, і червоні партизани. «Ми із з'єднанням Наумова йшли паралельно», — пригадує М. М. Коляда.

**УСОВ Володимир Степанович,
колишній політв'язень.
с. Ставище Млинівського району.**

СПОДОБАЛАСЯ УПОВНОВАЖЕНИМ НАША ХАТА

Наша дружна та працьовита сім'я — батько, Панчук Микита Андрійович, мати Анастасія Йосипівна, я і сестра — жили в повоєнні роки в селі Милятині на Рівненщині. Трудилися багато, але ж зате і справи йшли на лад.

Батько був умілим господарем, тим-то й доручила йому громада очолити створюваний колгосп. Вибирати не доводилося, нова влада не залишала права на вибір. Але таке призначення порівнювалося до вироку смерті, адже в ті роки голови колгоспів нерідко ставали жертвами жорстоких розправ.

Обтяжений обов'язком, батько перший завів у колгосп коней, віддав плуги, борони та інший сільгоспінвентар. Районне начальство стало викликати на різні учбові курси, виробничі наради. Все починало входити в звичне русло, і здавалося: якось уже воно обійдеться.

Однак сім'ю чекав крутий поворот долі: розкручувалася, набирала обертів боротьба з «куркулями» та «підкуркульниками». Хтось і поінформував організаторів цієї кампанії в районі, що і наша сім'я за Польщі була зовсім не пролетарська — мала десять гектарів землі і ліс. До того ж завершувалася ліквідація боївок УПА, можна було без боязні привести на посаду голови людину партійну, політично благонадійну. Та й, очевидно, на таке треба зважити: районним уповноваженим, яких батько запрошував додому ночувати, сподобалася краща хатня обстановка і сама хата. Але ж гарні меблі і інші добротні речі були куплені ще в дорадянський час, за чесно зароблені гроші.

Нова епоха, епоха більшовизму, не визнавала законів інших держав, інших часів і народів. Отож пашу сім'ю віднесли до числа куркульських і визначили на спецпоселення в місто Зима Іркутської області. Наше господарство, все те, що батько не здав у колгосп, — хата, клуня, корова, телиця, свиня, поросля, кури, качки, весь домашній інвентар, — все було конфісковано.

У хаті розмістили сілраду, а потім стали її надавати для проживання головам колгоспів. Коли в ній жив батько, оцінили як занадто розкішну, зате іншим головам вона виявилася саме такою, як необхідно.

Я вивезена не була, бо вийшла заміж і перейшла жити до чоловіка і його батьків.

У п'ятдесяті роки батьки повернулися в рідне село і стали просити в начальства, щоб хоч на старості літ дозволили пожити в рідній оселі. Нарешті, змилювалися — дозволили купити свою хату за 1700 карбованців, і то лише через те, що тодішній голова колгоспу не бажав жити в Милятині і керував господарством наїздками з Острога.

МАРИСЮК Надія Микитівна.
с. Милятин Острівського району.

БУЛА ПОКАРАНА У ДЕВ'ЯТЬ ЛІТ

У 1944 році була заарештована моя сестра Віра Давидюк, 1931 року народження, і позбавлена волі на десять літ. Зрозуміло, це було вчинено на хвилі репресій, а тому мотиви переслідувань, що називається, висмоктувалися з пальця.

Але й це покарання сталінським посіпакам здалося недостатнім. У грудні того ж «визвольного» 1944 року були вислані в Комі АРСР я, в віці дев'яти літ, і мама, Марія Юхимівна Поліщук, 59 років від народження. Не взяли до уваги, що тато мій, Микола Олександрович, у 1941 році загинув від рук німецьких окупантів. Після Комі АРСР перевезли нас у Свердловську область (станція Азіатська). Як мовиться, спили біди повну чашу. За що ж мені, дев'ятилітній, було стільки мучитися? Дорослим можна було хоч би приписати якийсь злочин. А який могла в таких літах вчинити я?

Коли нас виселяли із Лючина, залишилися хата, хлів, клуня, корова, коні, все, що потрібне для господарювання. І все те без суду й слідства було одібране представниками влади.

25 лютого 1956 року мені з мамою видали документи і сказали, що можемо їхати, куди хочемо. Ми вирішили повернутися додому, в Лючин. Але де жити? Хату забрали під медпункт. Мама звернулася в сільраду, щоб виділили хоч би одну кімнату. Але не виділили. Тож мусили ми перебиватися по сусідах кілька літ, аж поки призбирали грошей і купили стареньку хатину. Як це боляче й прикро було: шукати даху над головою, коли щодня бачиш батьківськими трудами надбану хату, несправедливо конфісковану. І таких, як ми, в той час було немало. А тим разом влада обіцяла на людських сльозах і стражданнях збудувати «світле завтра».

ПОЛІЩУК Галина Миколаївна.
с. Лючин Острівського району.

НА УРАНОВІЙ КОПАЛЬНІ

Я був схоплений енкаведистами 10 липня 1945 року, коли лежав хворий у своєї бабусі. Звинувачення: ухилення від призову в Червону армію, участь в УПА. Військовий трибунал, не обтяжуючи себе пошуком доказів, визначив для мене 15 років каторжних робіт. А для каторги було вибрано уранове родовище в Магаданській області.

Перед тим пройшов через моторошну м'ясорубку сталінських катівень. Кидали мене долілиць, ставали на руки й на ноги і били палицею по хребті. Ніколи не забуду садистських тортур слідчого Гончарова в Козині, коли я сидів у камері попереднього слідства. Били в Дубні і Рівному, морили голодом у Харкові. Зиму провів у Дніпропетровську, де в камеру розміром 4 на 4 метри були напхали 159 чоловік!

Ніби легше стало на урановій копальні. Тільки хто ж тоді знав про згубний вплив радіації. П'ять років працював я на глибині 240 метрів. Мабуть, не вижив би, якби не допомогло... нещастя. А річ у тім, що в шахті стався обвал, я позбувся правої ноги.

Десять днів і ночей, поки везли у Владивосток на операцію, кричав від болю — почалося закупорювання вен.

Повернувся додому калікою, а тут, виявляється, вже ні хати, ні двору — все постаралися забрати в матері сільські партактивісти.

Добре, хоч дожив до реабілітації. Але прикро й боляче: і сьогодні в Україні колишні учасники репресій, її кати почувують себе упевненіше, ніж їхні вцілілі жертви.

МИКОЛЮК Андрій Павлович.
с. Рідків Радивилівського району.

«Б У Й Н А»

ДОЧКА УКРАЇНИ

Присвячується Олі Миколюк, уродженці с. Теслугів Радивилівського району, яка зі зброєю в руках боронила свій край від окупантів і мужньо загинула в катівнях НКВД.

— Так, значить, будемо мовчати?! —

Чекіст згадав тут чорта й бога.

— Ви — вороги мої закляті,

І я вам не скажу нічого.

Вона не плаче і не стогне,

В катів помилювань не просить...

Від болю в жилах кров холоне,

А від страждань сивіють коси.

«Не взяти б вам мене живої,

Так просто я б вам не здалася,

В нагані ще були набої,

Рука, на жаль, не дотяглася.

О мила сестро, рідний брате,

У боротьбі за нашу волю

Я все стерплю, але вмирати

Хотілося б на полі бою».

Ніхто не зна, де ти зробила

Останній крок свій, мужня Олю,

І де твоя, скажи, могила

І тих дівчат, що йшли з тобою?

Вклонілось пам'яті тих дочок,

Які знялися до вершини,

Життям вписали свій рядочок

Вони в історію України.

Ростислав СОЛОНЕВСЬКИЙ.

Про себе Ольга Петрівна Миколюк могла б сказати:

— Я, Ольга Петрівна Миколюк, народилася 7 серпня 1924 року в с. Теслугів на Рівненщині в селянській родині. Батько — Петро Вікторович, мати — Домніка Лук'янівна, Українка, член ОУН. Закінчила десятирічку. З 1943 року по 13 листопада 1949 року (до арешту) брала активну участь в боротьбі проти німецьких і більшовицьких окупан-

тів. Мужньо перенесла більшовицькі катування, нікого не видала і не зрадила.

Дати своєї смерті і місця захоронення вказати не може, бо мертві не говорять. Хай за нас скаже історія.

На запит сестри Олі Віри Сови Прокуратура СРСР повідомила (подаємо мовою оригіналу):

«Прокуратура ССРСР. Прокурор Ровенской области. 27.XI.89 г. № 13/2714-89. Гор. Ровно.

С. Теслугов Червоноармейского района Ровенской области Сове Вере Петровне.

Ваша жалоба в отношении сестры Миколук О. П. Нами проверена.

За участие в банде УПА, террористическом акте она осуждена к высшей мере наказания — расстрелу. Материалами уголовного дела ее вина доказана.

Зам. прокурора Ровенской обл. старший советник юстиции (Підпис) В. С. Полевой».

РОЗПОВІДЬ ОЛІНОЇ СЕСТРИ ВІРИ СОВИ

У вихованні любові до рідного краю дрібниць не буває. Особливо для дітей. Все запам'ятовується на все життя.

Хоч мені при Польщі було всього 7 років, брату Антону — 17, а сестрі Олі — 15, до нас приходили по вечорах хлопці і дівчата, як то кажуть, на хуторянські вечорниці. Дівчата хлопцям вишивали сорочки, співали українських пісень. Іноді хлопці одівалися в шаровари, вишиванки, сиві шапки, підперізувалися крайками, як ото, бувало, козаки. Всім було весело, а мені цікаво спостерігати за ними з печі.

Але в 1939 році нас спіткало велике горе: захворіли мама, а було їй всього 37 років. Залишилися сиротами.

Тоді прийшли перші совети, «визволителі». Так вони себе називали. Зустрічали їх з хлібом і сіллю. Але вони виявилися жорстокими ворогами до нашого народу. Нищили релігію, культуру, почалися сибіри.

Деякі хлопці з нашого Теслугова вирішили перебратися за кордон, подалі від «визволителів». А це: мій брат Антін, Вашук Дмитро, Брега Микола, Гаврилюк Полікарп. Через довгий час прийшла від них звісточка з Німеччини. Нашій родині запахло Сибіром.

Прийшли німці. Теж було по-всякому. Але згодом, жартуючи, можна було говорити про окремі шматочки вільної

від окупантів нашої землі: «Від Берестечка до Козіна — самостійна Україна», «Від Деражня до Постійна — Україна самостійна».

По селах люди понасипали могили борцям за волю України. У нашому Теслугові була чи не найбільша в Козинському районі. На її освяченні було кілька священників. Їх супроводжували вершники з тризубами і жовто-синіми прапорами. Після служби Божої, проповідей і виступів усі завітали до нашої садиби. А жили ми на хуторі. Ця подія великим святом живе в моїй пам'яті і понині.

А часи змінювалися, ставало гірше.

У нас на вишколі УПА знаходилось 12 хлопців і одна дівчина, яка одночасно виконувала обов'язки друкарки. Звали її Анютою (псевда не пам'ятаю). Була вона донька протоієрея Самійла з Козина. Загинула в селі Підвисокому. Вечорами проводили пробні тривоги, відпрацьовуючи різні ситуації. За одну ніч викопали яму на весь засторонок для криївки, обладнали її, а щоб заховати сліди, вдосвіта звозили з поля снопи, і йшла молотьба повним ходом.

По неділях сходилися дівчата, приносили муку, яйця. Замішували макарони, сушили картоплю. Всю приготовану продукцію ховали у криївках для повстанців. Всією цією роботою керувала Оля, а я була беззвідмовною посильною.

Наших хлопців з Німеччини перекинули у Пінськ, звідки вони втікли. Не всім пощастило дістатися до рідних країв. У нашій криївці поселилося четверо з них і брат Антін. Важко було переховуватися, бо будівлі були спалені. Вціліла лише хата, бо була під бляхою. Почалися дощі, почало затікати в криївку. А їх уже зібралось 28 хлопців з усіх сіл. Серед них були і галичани. З сусідньої Добриводи було сімох: Василюк Юрій Михайлович, Пилип'юк Михайло Юрійович, Миколіук Василь Данилович, Павлюк Михайло Андрійович, Мокрій Юрій Іванович, Конський Степан Миколайович, Демчук Омелян Семенович та мій брат Миколіук Антін Петрович (псевдо «Гонта», а згодом «Гроза»). І перебували вони останнім часом на теслугівському хуторі Замішки, де їх оточила московська банда. Ніхто з хлопців не дався, всі полягли.

Кат лютував. Підводами позвозили трупів у хлів. Господарку спалили, а господиню вбили. Там і згоріла. Мого брата і ще трьох забрали у Козин. Звозили трупів у село Глинянку в кар'єр, де зараз росте соснина, а покійникам на-

сипали могилу. Ця трагедія сталася 1 грудня 1944 року. Так і досі не знаю, де точно лежать кістки мого братика. А звозили туди побитих з цілого району. Прийду на те місце, поплачу, помолюся, а серце кров'ю обливається.

А ще гірша доля спіткала мою сестричку Олю, мученицю за волю України, яка зазнала неймовірних тортур від московських катів.

Після смерті брата, уже весною 1945 року, советська партизанка (наумовці), яка була кинута на боротьбу з учасниками національного опору і розташувалася в селі Вовковий, забрала Олю з дому, нещадно там її побили. На другу добу Оля ледве притяглася додому. Розповіла про все татові. Заявила, що залишить дому, бо іншого виходу не бачить, так як на всю родину чекає Сибір.

Вранці наступного дня приїхало 6 вершників, і один з них гукнув:

— Где Ольга?

А тато кажуть, що в нас нема кількох Ольг, а вчора, мовляв, нашу ви забрали.

Зіскочив з коня, поляскуючи нагайкою по халяві, вилаявся:

— Ах, сукіна доч, на pewno в бандьори удрала!

Почався обшук і явне пограбування, аби награбоване виміняти на горілку. Отак їздили, поки нічого не залишилось.

Через деякий час Ольга дала про себе знати.

Тато кажуть:

— Дітоньки мої, що буде з вами? Кожного дня вбивства. Отак своїми кістками закладемо фундамент незалежності України.

А 7 серпня вивезли тата з нерідною нашою мамою в Удмуртію, де вони і повмирали в 1960 році.

Вдома залишились дідуньо 82 літ, а я тоді втікла. Бувало, Оля навідається на хвилинку і плаче:

— Віро, напиши батькам, нехай вони нам пробачать, що за нас постраждали.

Батько хворів на виразку шлунка, бідував чорно. Здійснив утечу. Зловили, дали п'ять років тюрми, а потім повернули туди, звідки втік.

Від 1946 по 1949 рік Оля носила псевдо спочатку «Русалка», а потім — «Буйна». Вона не часто перебувала на своїх теренах. В селі Мізочі була поранена в ногу, а через

три місяці у Вербі потрапила під облогу, але, перемагаючи біль і тягнучи ногу, уникла розправи. А в с. Станіславах на одній із явочних квартир її обстріляв дільничий міліціонер. Оля, вибивши вікно, зникла. Була мужньою і сміливою. Дотримувалась заповіді: «Здобудеш Українську державу, або загинеш у боротьбі за неї».

Якось подарувала мені із себе фотокартку. Просила зберегти. На звороті написала:

Нам з Тобою, сестричко, не ходить у парі,
Твоє сонце світить ясно, а моє зайшло за хмари.
Нехай Тобі квіточки цвітуть на твоїй дорозі,
Нехай твою весну обминають вітри і морози!
То був травень 1947 року.

Жаль, що не збереглися повстанські архіви, які деякий час знаходились у нас. Багато про що ми вже ніколи не дізнаємось.

13 листопада 1949 року в селі Березини Козинського району з хати зрадника Мудрика Лук'яна Оля пішла в останню свою дорогу на муки і смерть. Як у вірші про це сказано:

В нагані ще були набої,
Рука, на жаль, не дотяглася.

Вона вірила, що буде жити молитвами, але, видно, злому духу-зраднику добре заплатили за її християнську душу.

Олю зв'язали мотузкою, кинули на підводу, дорогою знущалися. Привезли її в Козин, але довго там не тримали, поспішно передали в Рівне.

Зі слів Оліних подруг, які разом з нею перебували у рівненській в'язниці, її справу вів слідчий Путов, в якого і я була на допиті. Путов змушений був говорити по-українськи, бо Оля на російську не відповідала.

Питали:

— Де була 4 роки?

— В лісі у криївці.

— Що їла?

— Зимою коріння, а літом ягоди.

Били, часто кидали в карцер, бо знали, що правди їм не скаже.

Скільки замордували нашого молодого цвіту! І за що ми на своїй землі і зараз не маємо права упоминутися?

В 1951 році я отримала листа з Караганди, в якому мене запитували, чи не знаю чого про Олю, але я боялася відповідати, бо Оля завжди попереджувала, щоб я була обережною.

З цих листів я дізналась, що Олю засудив військовий трибунал на кару смерті. І більше нічого аж до 1989 року, коли в газеті «Червоний прапор» появилася стаття «Поводирі смерті», в якій її автор на основі, за його словами, документів НКВД обливав брудом і Олю, і повстанський рух взагалі. І де в нього (українця?) набралось стільки злоби і ненависті до української справи, за яку віддали своє життя тисячі патріотів і в тому числі моя сестричка Оля?

І як тут не згадати мужньої патріотки Наді Мельничук («Леся-Казка») з села Сестратин Радивилівського району, яка загинула у нашому селі. Це про неї пісня «Співай, співай, Волинь чарівна».

Я написала в Рівненський суд, щоб повідомили, яка доля Олі, як, де і коли її судили. У відповідь отримала документ, дослівно приведений вище.

У 1951 році в житах біля сусіднього села Боратин з літака було виявлено трьох повстанців — Дзецька Юрія і Давидюка Дмитра з Теслугова та Перін Надю з Глибокої Долини. Дзецько доводився нам двоюрідним братом, і після смерті нашого брата Антона взяв собі його псевдо — «Гроза». На повстанців була скерована облава. Опинившись в оточенні, останні спалили документи і останніми набоями покінчили з собою.

Інший двоюрідний брат Дмитро Орищкін був заарештований і доставлений в село Дубини. Там на підвір'ї вивезених до Сибіру людей був льох, куди чекісти кидали всіх, хто їм під руку потрапив. Йому пилкою різали руки, ноги, так і помер, нікого і нічого не видавши. Свідком цього страхиття був і є Іван Шурин. А матір і дружину Дмитра вивезли в Комі.

Рідного нашого дядька Коритнюка Василя за те, що дав повстанцям їсти і не заявив, засудили на 25 років. Дружину і трьох його доньок вивезли в Хабаровський край, де вони, щоб не померти з голоду, ходили на лісопояс. Там 11-річну Ліду вбило дерево.

У Молотовську область вивезли батьків Юрка Дзецька, де і упокоїлися.

Отак від більшовиків постраждала вся наша родина.
Хіба можна любити своїх ворогів?
Смерть московській комуні!
Слава Україні! Героям слава!

ЗІ СПОГАДІВ ВАЛЕНТИНИ ПАСТУШОК

(сміт Клевань)

Однієї ночі в пашу камеру впустили жінку, правильніше сказати — тіль жінки, яка ледве трималася на ногах. Ми співчутливо дали місце, бо розуміли, що її привели із карцера. Аж наступного дня ми вивідали, що звати її Ольгою, прізвище — Миколіук, року народження, здається, 1925, а родом ніби з Теслугова.

Згодом Оля сама розповіла, що її майже весь час тримають у карцері по 21—25 днів в одній сорочці (а це була зима, люта, у карцері ж — цемент, лід на стінах і підлозі), коли вже від знемоги впаде, тоді кидають у камеру, кожен раз в іншу. Олю взяли зі зброєю. Вона мстила за своїх батьків, яких вивезли у Сибір, і ось сама потрапила сюди ж. Вона слідчим говорила відверто: «Ви — мої вороги, я з вами боролася і нічого не скажу...»

Вона була надзвичайно мужньою, терплячою і ввічливою. Обличчя й тіло від катувань наче мохом поросли, суглоби від простуди повикручувались. Оля, як велика мучениця, терпіла великі знущання й образи, а для нас була взірцем мужності і нескореності. А ще була вона глибоко віруючою людиною...

ЗІ СПОГАДІВ ІОСИПА ПАВЛЮКА

(с. Оженин Острозького району)

...Ольгу було схоплено кагебістами за доносом сексота Уляна Мудрика, за допомогою його ж свідчень я теж отримав 25 років більшовицьких концтаборів.

Перебуваючи в пересильній тюрмі Рівного, у нас була можливість спостерігати через шпарини у вікнах за подвір'ям, куди виводили на прогулянку засуджених до смертної кари жінок. Серед них була також Оля Миколіук.

Вже в дубенській в'язниці з достовірних джерел нам стало відомо, що панну Олю розстріляно в тому ж таки Рівному.

За що ж так ненавиділи більшовики цю жіночку, за що так боялися її? Сила Ольги Миколіук була в її відданості Україні, любові до свого народу і ненависті до ворогів. Во-

на робила велику справу для УПА: попереджувала повстанців про злочинні акції, які готуються проти мирного населення більшовиками, інформувала про дислокацію і передислокацію советських військ. Своєю діяльною боротьбою наганяла жах на чекістів.

Зраднику, що видав Олю, не буде прощення ні від живих, ні від мертвих. А пам'ять про Ольгу Миколюк — справжню патріотку України назавжди залишиться в наших серцях.

ЗІ СПОМИНІВ ЮРІЯ ГЕРАСИМЧУКА

(с. Ворсин Млинівського району)

...Знаючи цю жінку, байдужим залишитись не можна. Не кожному дано стільки мужності і сили духу. Засуджена до страти, вона вселяла в пас, в'язнів рівненської тюрми, віру в перемогу, що всі ми ще заживемо у вільній Україні.

Добре пам'ятаю 13 вересня 1950 року. Після слідства, всіх тортур у карцерах і камерах-одиночках мене кинули у камеру смертників, де перебувала Оля Миколюк. Закували ноги у важкі кайдани, годі було дотягтись до віконця у грубезному мурі. Того вечора, коли все затихло, я почув дріб «морзянки»: запитували про мене... А через день уже всі знали, хто сидить у першій камері.

Оля Миколюк на той час сиділа, здається, у третій камері. Вона вела всю інформацію в тюрмі, всі новини розповсюджувались через неї. Оля знала майже всіх людей з Млинівського і Дубенського районів. Коли мене перевели в камеру на другому поверсі, де було більше тридцяти засуджених, там про мене вже все знали, через що прийняли дуже добре.

Кожного вечора хтось із хлопців лягав біля вікна і слухав, що передавала Оля. Кого нового привели в тюрму, давала йому характеристику, викривала провокаторів. Це вона вказала всім на провокатора Марченка.

Розстріляли Олю Миколюк 1951 року на Страстний четвер перед Великоднем. Тієї ночі ніхто не спав, всі мовчки сиділи, як закам'янілі, лише прислухались до гуркоту дверей та грубих окриків наших катів. Коли прийшла черга до Олі, вона дзвінко крикнула: «Прощайте, друзі! Я іду на смерть! За мною вже прийшли..» Тієї ночі розстріляно багатьох. Пам'ятаю: Абросименка, Барвінка, Степового, Кармалюка, Широкого із Костопільського району, Олександра Романюка з Млинівщини...

...Десь близько, за огорожею, гріщали дизельні двигуни. Безперервно стріляла охорона, розганяючи людей, які приносили передачі. Так катюги створювали шумовий ефект, щоб люди не дізналися, що діється в тюрмі насправді. А тут катували, а тут розстрілювали синів і дочок вимріяної вільної України.

Наступного дня усі ми перебували у глибокій скорботі, до тюремної баланди ніхто не доторкнувся. Так ми провели в останню путь Ольгу Миколук та її найвірніших друзів.

Ми не повинні забувати цю відважну жінку — Ольгу Миколук. На її батьківщині потрібно спорудити їй пам'ятник, щоб усі наступні покоління знали полеглих борців — героїв за волю нашу і незалежність України.

Матеріали зібрав Р. СОЛОНЕВСЬКИЙ.

ВОЛИНСЬКИЙ МАРТИРОЛОГ СОРОК ТРЕТЬОГО...

(Запам'ятаймо їхні імена)

На Нюрнберзькому процесі над головними нацистськими злочинцями місто Рівне було назване серед таких, де за два роки та сім місяців гітлерівського панування окупантами фізично було знищено понад 102 тисячі військовополонених та мирних жителів. Звернімо увагу, що в серпні 1941 р. місто налічувало 36338 жителів, з них 78 німців, 5318 українців, 8608 поляків, 19963 євреї, 1585 росіян, 488 чехів та 213 білорусів. Після вигнання гітлерівців з Рівного тут залишилось ледве... 16 тисяч жителів. Понад 20 тис. рівнян (56%) були або фізично знищені, або відправлені на примусові роботи до Райху, або покинули місто з інших причин. Як відомо, найбільше потерпіли від окупантів євреї міста, далі йдуть українці, поляки, росіяни, білоруси...

Під час нацистської окупації в Рівному було створено два концтабори для військовополонених, гетто для єврейського населення та дві в'язниці для тих, хто хоч чимось висловлював незадоволення окупаційним режимом. Через них, зокрема через т. зв. «окружну тюрму, що знаходилась на території теперішньої швейної фабрики (вул. Соборна, 16) за далеко неповними даними в роки німецької окупації «пройшло» декілька десятків тисяч волинських інтелігентів, селян, робітників, переважно українців та поляків, а також ти-

сячі борців антифашистського Руху Опору — людей, різних за національністю, за політичними та релігійними поглядами, за соціальним розшаруванням. Лише небагатьом пощастило залишитись живими. Решту ж після нелюдських тортур було страчено та закопано у місцях, що з часом стали братніми могилами — на вулиці Білій, в урочищах Сосонки та Видумка, біля сіл Шубків, Шпанів на цвинтарях Грабник та Дубенський, нарешті на просторій території самої в'язниці.

Точну кількість страчених нацистами в'язнів Рівненської окружної тюрми сьогодні назвати ще неможливо. Відомчі архіви правоохоронних органів області все ще продовжують мовчати, до архівів Кобленца, Фрайбурга та Бонна, куди гітлерівці завбачливо вивезли із Рівного документацію своїх відомств, добратись теж нелегко, а інші джерела часто-густо називають настільки суперечливі дані про кількість замучених фашистами в'язнів, що їм важко вірити.

І тим не менше перші кроки зроблено. У попередньому збірнику «Реабілітовані історією» в статті «Провокації терориста Кузнецова» ми охарактеризували п'ять публічних атентатів, здійснених більшовицьким бойовиком в Рівному восени 1943 року.¹ За час, що минув після виходу у світ збірника, а також серії статей на цю тему у центральній та обласній пресі, на адресу самодіяльної організації «Меморіал-93», що діяла в УІВГ донедавна, надійшли десятки листів, прийшло багато громадян міста та з області, що подали нам об'ємну інформацію про своїх рідних, близьких, друзів, політичних та конфесійних однодумців, а то й просто сусідів, знайомих, які загинули від рук окупантів як заложники. Відзначимо, що у запропонованій нам інформації більшість людей розповідали про сферу дії такого дикого методу розправи з політичними опонентами як «колективна відповідальність», тобто заложництво.

Як відомо, нацисти запозичили цей метод у своїх більшовицьких колег ще до війни і особливо активно та повсюдно стали його застосовувати на територіях інших держав, захоплених під час війни.

Але якщо у Франції, Італії чи Греції антифашистський Рух Опору був в основному цільним, то на Волині, в силу

¹ Див.: Зб. «Із криниці печалі «Серія книг «Реабілітовані історією», Випуск 1, Рівне, «Азалія», 1993, сс. 22—38.

ніж гітлерівці. З другого боку, в рядах українського національно-визвольного руху не було єдності між ОУН-Б, ОУН-М та силами, які очолював Тарас Бульба-Боровець. Дві вагомих польських антифашистських сили — Армія Крайова та Армія Людова теж вели боротьбу між собою, обидві були антиукраїнськими, а одна ще й антибільшовицькою. У стані союзників Гітлера серед угорських, румунських військовиків, в армії ген. Власова, численних т. зв. «козачих» військових формуваннях, рівно ж як і серед фольксдойчерів і «гранатової» польської допоміжної поліції існували свої протиріччя, в т. ч. і антинімецькі.

У надзвичайно складній за змістом та формами боротьбі, яку вели вищезгадані сили, кожна не гребувала засобами знищення, в т. ч. і такими, як провокації, терор та диверсії. Бойовики типу М. Кузнецова діяли не лише в стані більшовиків. А розплачувались за все доводилось мирному населенню Волині та Полісся, бо саме воно стало основним і суб'єктом, і об'єктом «колективної відповідальності».

Сьогодні покищо основним джерелом інформації про поіменні жертви терору під час нацистської окупації Волині та Полісся виступають самі люди. У більшості своїй це учасники та свідки подій, а також ті, хто поінформований про ці події від рідних, близьких, друзів та однодумців.

Їх свідчення покладені нами в основу МАРТИРОЛОГУ, який «Меморіал-93» пропонує увазі читача. На жаль, наша інформація далеко не вичерпна. Іноді вона обмежується лише прізвиськом, іноді всього лише іменем, а то й згадкою про те, що була така людина, що про неї пам'ятають. Ми свідомі того, що з такою роботою ми дуже запізнились. Адже ті, хто допомагав нам у зборі інформації, згадували, писали, переповідали про події півстолітньої давності. Бо час не жде. Маємо надію, що у майбутньому, коли відкриють нарешті свої двері наші вітчизняні та зарубіжні архіви, наша інформація буде істотно скоректована, доповнена та поглиблена. А покищо маємо те, що маємо.

Нижче подаємо список людей, що за нашими даними в 1943 р. були ув'язнені в Рівненській окружній тюрмі а згодом розстріляні гітлерівцями. Список далеко неповний. Ті, хто загинув 15 жовтня та 19 листопада 1943 р. в Рівному

— це заложники, що були розстріляні як кара за убивство більшовицьким розвідником-терористом М. Кузнецовим високопоставлених чиновників райхскомісаріату. Заслугує уваги ще одна дата — 16 липня 1943 р. Того дня по всій Волині, Поліссі та Поділлі було заарештовано велику кількість української інтелігенції — вчителів, священників, лікарів, інженерів, журналістів. Майже всі вони були розстріляні 15 жовтня 1943 р. в Рівному, Луцьку, Дубно, Крем'янці, Шепетівці та інших містах.

1. АРГУН Петро — українець, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
2. БАЙДАН Харитон — українець, кооператор, житель с. Басів Кут Рівненського району, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
3. БАРИЩУК Віра — українка, з-під Києва, вчителька, мешканка м. Рівного, активістка Українського Червоного Хреста та церковної громади. Арештована 16 липня 1943 р. за співпрацю з партизанами. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
4. БЛЯХАРЧУК Іван — українець, ж. села Малий Олексип Рівненського району. Арештований 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
5. БЛЯХАРЧУК Петро Іванович — українець, ж. села Малий Олексин Рівненського району. Арештований 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
6. БЛЯХАРЧУК Софія Іванівна — українка, ж. села Малий Олексин Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
7. БОЖКО Юхим Васильович — 1906 р., українець, комендант української поліції в с. Дятьковичі Рівненського району. Арештований за зв'язок з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
8. БОЖОВСЬКИЙ Богдан Арсенович — 1893 р., українець, ж. м. Рівного, вчитель, арештований 16 листопада 1943 р. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
9. БОТКЕР (БОТКОВСЬКИЙ) Володимир Митрофанович — єврей, ж. м. Рівного. Арештований весною 1942 р. Розстріляний 5 липня 1942 р.

10. ВЕЧЕРКО Георгій — в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
11. БУСЕЛ Олександр Григорович — 1910 р., педагог, ж. м. Рівного, підпільник ОУН. Арештований в лютому 1943 р. Розстріляний 8 березня 1943 р.
12. ВЛАСЮК Василь Данилович — 1911 р., українець, селянин с. Глинки Рівненського району. Арештований 12 січня 1944 р. Розстріляний в січні 1944 р. в Рівненській тюрмі.
13. ВОГІТОВИЧ Максим Васильович — 1911 р., українець, ж. села Несподіванка кол. Тучинського району. Арештований восени 1943 р. за співпрацю з радянськими партизанами. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
14. ГАВРИЛЬЧИК Надія Миколаївна — 1919 р., українка, вчителька с. Новини Добрянські Млинівського району. Арештована восени 1942 р. в Рівному за єврейське походження. Розстріляна 8 березня 1943 р.
15. ГАВРИЛЬЧИК Тетяна Миколаївна з 1921 р., українка, ж. м. Рівного. Арештована восени 1942 р. за єврейське походження. Розстріляна 8 березня 1943 р.
16. ГЛИВЧУК Іван Северинович — 1915 р., українець, ж. м. Рівного, Арештований 16 листопада 1943 р. підчас облави як заложник за викрадення ген. Ільгена. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
17. ГОДИНСЬКИЙ Володимир — 1922, українець, ж. села Глинки Рівненського району. Арештований 12 січня 1944 р. Розстріляний в січні 1944 р. в Рівненській тюрмі.
18. ГОНТА Петро Титович — 1929 р., українець, ж. села Бистричі Березнівського району. Арештований під час облави влітку 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
19. ГРАБОВСЬКИЙ Кирило — поляк. Комендант польської застави АК м. Костополя (псевдонім Віллі). Арештований восени 1943 р. за антифашистську діяльність. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
20. ГРИМЕЦЬКА Валентина — українка, ж. села Малий Олексин Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.

21. ГРИМЕЦЬКА Ганна — українка, ж. с. Малий Олексій Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
22. ГРИМЕЦЬКА Савета — українка, ж. с. Малий Олексій Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
23. ДАНИЛЮК Арсен — 1922 р., українець, ж. села Глинки Рівненського району. Арештований 12 січня 1944 р. Розстріляний в січні 1944 р.
24. ДЕМО-ДОВГОПІЛЬСЬКИЙ Анатолій — українець, ж. м. Рівного. Актор місцевого театру. Підпільний діяч ОУН. Арештований як злочинник. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
25. ДОВГОПІЛЬСЬКИЙ Анатолій — українець, ж. м. Рівного. Актор місцевого театру. Арештований 16 липня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
26. «ЕФІОП» (прізвище невідоме) — офіцер, італійської армії, медик, служив у м. Рівному. Арештований за те, що обурювався нелюдським ставленням нацистів до радянських військовополонених. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
27. ЄВТУШОК Іван Денисович — 1924 р., українець, ж. села Сіянци Острозького району. Вояк УПА. Арештований в вересні 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
28. ЗАХАРЧУК Олена — українка, ж. м. Крем'яця. Арештована за співпрацю з ОУН—УПА. Влітку 1943 р. переведена до Рівненської окружної тюрми. Розстріляна 15 жовтня 1943 р.
29. ЗБОЖЕК Леонід — чех, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
30. ІВАНИЦЬКИЙ Стефан — поляк, римо-католицький священник із Крем'яця. Переведений у Рівненську тюрму влітку 1943 р. Розстріляний восени 1943 р.
31. ІЛЬЧИШИН (або ІЩИШИН) Володимир — українець, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
32. КИРИЛЮК Андрій Федорович — 1988, українець, священник УАПЦ с. Варковичі Дубнівського району. Арештований в лютому 1943 р. за українізацію православної церкви та національно-патріотичну діяльність. Розстріляний 8 березня 1943 р.

33. КЛИМЕНКО Олексій — прибіл. 22 роки, українець, полтавчанин, лейтенант Червоної Армії. Арештований в липні 1943 р. за співпрацю з радянськими партизанами. Розстріляний восени 1943 р.
34. КЛОПОТОВИЧ — поляк. Директор банку із Костополя. Арештований восени 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
35. КОВАЛЕНКО Андрій — українець. Лікар м. Рівного. Арештований 16 липня 1943 р. по підозрінню в співучасті з ОУН. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
36. КОЗАК Варвара Карпівна — українка, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співучасть з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
37. КОЗАК Галина Лукашівна — 1925 р., українка, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
38. КОЗАК Ліда Лукашівна — 1923 р., українка, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
39. КОЗАК Лукаш Маркович — 1897 р., українець, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештований 14 листопада 1943 р. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
40. КОЗАК Микола Маркович — 1900 р., українець, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештований 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
41. КОЗАК Микола Миколайович — 1921 р., українець, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештований 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
42. КОЗАК Олена Лукашівна — 1928 р., українка, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
43. КОЗАК Христина Степанівна — 1900 р., українка, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештована 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.

44. КОЛЕСНИК Петро Якович — 1888 р., українець, ж. м. Рівного, головний редактор часопису «Український хлібороб». Арештований в листопаді 1943 р. як заложник за викрадення М. Кузнецовим ген. Ільгена. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
45. КОНОНЕНКО Харитя — 1900 р., українка, нар. на Полтавщині. Доктор економіки. Активний діяч українського національно-визвольного руху. Співзасновниця Союзу Українок Канади. Організатор жіночих об'єднань у Галичині, на Волині, на Холмщині. З 1941 р. діяла у Рівному. Організатор спільно з Л. Ступницьким Українського Червоного Хреста. За її співучастю було врятовано декілька тисяч військовополонених з Рівненських концтаборів. Арештована 16 липня 1943 р. Розстріляна 15 жовтня 1943 р.
46. КОНОНЧУК Леонід Андрійович — 1922, українець, бухгалтер, ж. м. Здолбунова. Підпільник ОУН. Арештований восени 1943 р. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
47. КРИЖОВЕЦЬ Сергій Павлович — 1912 р., українець, директор школи в с. Городку Рівненського району. Арештований за антифашистську діяльність 16 липня 1943 р. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
48. КУЗЬМИНЕЦЬ Марія — українка. Дружина співробітника української поліції. Арештована восени 1943 р. Розстріляна восени 1943 р.
49. КУЗЬМИНЕЦЬ Нестор — українець, співробітник української поліції. Арештований восени 1943 р. за співпрацю в ОУН—УПА. Розстріляний восени 1943 р.
50. КУРГАНОВ Борис — житель м. Рівного. Актор місцевого театру. Арештований 16 липня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
51. КУЦЕВИЧ Ніна Матвіївна — 1912 р., українка, ж. с. Клевань Рівненського району. Зв'язкова УПА. Арештована в червні 1943 р. Розстріляна 15 жовтня 1943 р.
53. КУЧЕРУК Антін — співпрацівник Рівненського видавництва «Волинь». Арештований восени 1943 р. як заложник за агентат, здійснений М. Кузнецовим. Розстріляний 19 листопада 1943 р.

54. КУШНІР Сергій — українець, ж. с. Малий Олексин. Арештований 14 листопада 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
55. ЛАВРУК Павло Варлаамович — 1922 р., українець, ж. с. Гориньград кол. Тучинського району. Підпільник ОУН. Арештований восени 1943 р. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
56. ЛАЩУК Пилип — 1895 р., українець, вчитель с. Липки Гощанського району. Арештований восени 1943 р. за співучасть з ОУН—УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
57. ЛЕГКИЙ Володимир — українець. В'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
58. ЛУК'ЯНЧУК Панфіл Тихонович — 1907 р., українець, лісник, ж. с. Спасів Здолбунівського району. Підпільник ОУН. Арештований в лютому 1943 р. Розстріляний 14 травня 1943 р.
59. ЛУЦИК Адам Степанович — 1880 р., українсьць, ж. с. Антонівка Березнівського району. Арештований в січні 1944 р. під час облави в Рівному. Розстріляний в січні 1944 р.
60. ЛУЦЬ Іван Іванович — член підпільної більшовицької організації в м. Рівному. Арештований восени 1943 р. Страчений прилюдно в центрі міста восени 1943 р.
61. МАЛЮЖИНСЬКИЙ Микола Олександрович — 1903 р., українець. Священик Луцької православної консисторії. Арештований 16 липня 1943 р. за співпрацю з ОУН—УПА. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
62. МАРТИНЮК Ганна Павлівна — 1903 р., українка, дружина відомого в Рівному власника української книгарні. Арештована в жовтні 1943 р. замість чоловіка. Розстріляна 15 жовтня 1943 року.
63. МАРТИНЮК Тамара Андріївна — 1926 р., українка учениця, дочка відомого в Рівному власника української книгарні. Арештована в жовтні 1943 р. замість батька. Разом з мамою розстріляна 15 жовтня 1943 р.
64. МАРТИНЮК Ніна — українка. Дружина священика із с. Синьова Гощанського району. Розстріляна восени 1943 р.

65. МАРЧУК Андрій Іванович — 1922 р., українець, ж. с. Верхів Острозького району. Вояк УПА. Арештований влітку 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
66. МАТРОНИЧ Льова — в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
67. МИСЕЧКО Володимир Корнійович — українець, православний священник з м. Рівного, член Управління УАПЦ. Арештований 16 липня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
68. МИСЕЧКО Олександр Корнійович — 1912 р., українець, інженер, ж. м. Сарн, активний діяч ОУН—УПА. Арештований 16 липня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
69. МОГИЛЬНИЦЬКИЙ — українець, інженер, ж. с. Шпанів Рівненського району. Розстріляний восени 1943 р.
70. МУЗИЧУК Марія Федотівна — 1918 р., українка, вчителька з Корецького району. Активістка ОУН. Арештована 16 липня 1943 р. Розстріляна 15 жовтня 1943 р.
71. МУЗИЧУК Федір Йосипович — 1913 р., українець, вчитель з Корецького району. Активіст ОУН. Арештований 16 липня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
72. МУКОСІЙ Дмитро Архипович — 1920 р., українець, активний діяч ОУН. Арештований в березні 1943 р. Розстріляний в квітні 1943 р.
73. МУСІЙЧУК Дем'ян — 1918 р., українець, ж. с. Глинки Рівненського району. Арештований 12 січня 1944 р. під час облави в м. Рівному. Розстріляний в січні 1944 р.
74. НАГУЛА Іван Іванович — 1906 р., українець, ж. с. Купин Здолбунівського району. Арештований в лютому 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляний 14 травня 1943 р.
75. ОКСЕНЧУК Гавриіл — 1902 р., українець, ж. с. Зарішк Рівненського району. Арештований влітку 1943 р. під час облави в м. Рівному. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.

76. ОСИК Тиміш — 1904 р., українець, ж. с. Кунин Здолбунівського району. Арештований в лютому 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляний 14 травня 1943 р.
77. ПАРАСКЕВА — українка, селянка в Костопільського району, матір двох вояків УПА. Заарештована влітку 1943 р. в лісі, коли несла їжу синам. В тюрмі збожеволіла, кинулась на охоронця-власівця, який її застрелив.
78. ПЕРЕБИГІНС Володимир Кирилович — 1889 р., українець, священник УАПЦ. Арештований 10 червня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
79. ПЕРЕБИГІНС Карпо Кирилович — 1899 р., українець, вчитель з м. Рівного. Арештований 16 липня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
80. ПІНКЕВИЧ Олександр — українець, священник УАПЦ м. Дубровиці. Арештований влітку 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
81. ПОЛЕТІКА Михайло Кузьмич — 1914 р., українець, селянин. Арештований під час облави в м. Острозі влітку 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
82. ПОМАЗАНСЬКА Катерина — 1918 р., українка, директор школи с. Колодинка Рівненського району. Арештована у вересні 1943 р. за співпрацю з УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
83. ПРИМАК Олександр — в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
84. ПРИМАКОВ Петро — в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
85. РЕВУЦЬКИЙ Марко Олександрович — 1908 р., українець, шофер, ж. м. Рівного, член підпільної організації, що співпрацювала з партизанським загonom Д. Медведєва. Арештований в жовтні 1943 р. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
86. РУДИЙ Трохим — прибл. 30 років, українець, ж. с. Дермань Здолбунівського району. В'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
87. САГАЙДАКІВСЬКИЙ М. — Православний священник із с. Новоставці Гощанського району. Арештований 16 липня 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.

88. САДОВНИК Василь Степанович — українець, ж. с. Малий Олексин. Арештований 14 листопада 1943 р. за співучасть з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
89. САДОВНИК Іван Степанович — українець, ж. с. Малий Олексин Рівненського району. Арештований 14 листопада 1943 р. за співучасть з УПА. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
90. САМЧУК Мануїл Лукашевич — 1903 р., українець, бухгалтер ССТ с. Квасилова Здолбунівського району. Арештований у грудні 1943 р. Розстріляний у грудні 1943 р.
91. СОЯ Петро Петрович — 1917 р., українець, столяр, ж. м. Дубровиці. Вояк УПА. Арештований в кінці 1943 р. Розстріляний у листопаді—грудні 1943 р.
92. СОЯ Степан Петрович — 1919 р., українець, столяр, ж. м. Дубровиці. Вояк УПА. Арештований в кінці 1943 р. Розстріляний у листопаді—грудні 1943 р. В 1944 р. сестра братів Петра і Степана Соїв була арештована НКВС за співучасть з УПА і опинилась в камері Рівненської тюрми, де на стіні прочитала напис: «Ми, Сої Степан і Петро умираем за Україну».
93. СТЕЦЮК — прибіл. 1907 р., українець, гайовий с. Вілії Острозького району. Арештований під час облоги в м. Острозі влітку 1943 р. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
94. ТРОФИМЧУК Рая — українка, дочка вчителя із Дермані Здолбунівського району. Зв'язкова УПА. Арештована в липні 1943 р. Розстріляна 15 жовтня 1943 р.
95. ФЕДУРУК Марія — українка, селянка з Ковельського району. Мати двох дітей. Арештована восени 1943 р. як дружина вояка УПА. Розстріляна 19 листопада 1943 р.
96. ХАІНСЬКИЙ Олександр — українець, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
97. ХИЖНЯК Федір — українець, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
98. ХОМ'ЯК Афанасій (Опанас) — українець, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.

99. ЦЕЛЮК Юхим Антонович — 1905 р., українець, швець, ж. м. Рівного. Арештований у жовтні 1943 р. Розстріляний 19 листопада 1943 р.
100. ШАВРОНСЬКИЙ Михайло—священик с. Дермань Здолбунівського району. Арештований в м. Острозі під час облоги в липні 1943 р. Розстріляний 17 серпня 1943 р.
101. ШАНДАЛЮК Сидір — українець, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
102. ШКУРКО Федір — члн підпільної більшовицької організації м. Рівного. Арештований восени 1943 р. Страчений прилюдно в центрі міста.
103. ШМАЧУК Петро — в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.
104. ЯКИМЧУК І. — українка, ж. м. Крем'яця: Дружина редактора-художника газети «Крем'янецькі вісті». Заарештована замість чоловіка. Переведена в Рівненську тюрму. Розстріляна 15 жовтня 1943 р.
105. ЯНКОВСЬКА Ірина (можл. ЯКІВСЬКА Ярина) — українка, ж. м. Рівного, актриса місцевого театру. Арештована 16 липня 1943 р. Розстріляна 15 жовтня 1943 р.
106. ЯНКЕВИЧ Альфіній — поляк, в'язень Рівненської тюрми. Розстріляний 15 жовтня 1943 р.

Матеріал підготував доц. УІВГ Й. ПАЦУЛА.

ЗА ЩО ТАКІ ЗНУЩАННЯ?

За німської окупації я мало не був вивезений на каторжні роботи. Іншого разу потрапив у число трьох заручених, яких мали розстріляти. Проте доля милувала.

І все ж нещастя врешті-решт не обминуло: відступаючи, фашисти спалили нашу хату.

Прийшла Червона Армія, мене взяли ремонтувати поруйновану вибухами залізницю на ділянці Верба—Рудня Почаївська. А тижнів через два відвезли в Дубно, де формувався ешелон з новобранцями. Я опинився аж у м. Борисоглебську (Воронезької області). Стара мати залишилася сама без даху над головою, мусила перебиватися по сусі-

дах, далеких родичах. Так і померла без синівського догляду, — та, що була мені найрідніша й дала українську душу (попри моє російське прізвище, отримане від батька, драгуна).

Але в армії, як виявилось, я і багато таких, як я, були потрібні не для комплектації поріділих фронтських частин. Відділ контррозвідки «Смерш» висунув звинувачення: побісництво УПА, робота при німцях на залізниці. Коли в нашому краї хазяйнували гітлерівці, я, дійсно, збирав повстанцям старі сорочки — на бинти, доставляв повторно перегнаний самогон, який використовувався для дезинфекції ран, заготовляв продукти, передавав зброю. Не думав, що навіть причетність до руху Опору могла стати для сталіністів неабияким злочином. Тоді ж, у 101-му запасному стрілецькому полку, заарештували й моїх земляків Миколу Петровича, Миколя Молярчука, Олексу Перетятка. Арешти покотилися дев'ятим валом.

Пам'ятаю, як жорстоко били енкаведисти Бородюка, називали бандитом, зрадником. А він усе стояв на своєму: «України не зраджував». Мордували так, що втратив мову, не міг підвестися. Його розстріляли, не вибивши потрібних зізнань.

Через знущання та побої пройшов і я. За що? Мені й Перетяткові «особоє совещаніє» визначило по 8 років виправно-трудових таборів (Перетятку — лише за те, що нібито дав на потреби УПА дві вівці).

І ось «виправний» процес почався. Везуть у товарних вагонах, набитих, наче худобою. Знемагаємо від голоду і спраги. Але і в тюрмі в місті Усмань (Липецька область) умови чекають не кращі: загнали в підвал, віконця коло землі, сніг тане, до нас під ноги сочиться вода. Блатні хоч можуть прилягти на нарах, а нам, «політичним», один вибір: сира цементована долівка. Параша переповнена, винести не дають, тому до талої води домішуються нечистоти.

Недовго там пробули. Всім — у двір! В непролазну грязюку. Наказують зо дві години стояти в ній навколішки — йде перекличка.

Знову — вагони, віконця з колючим дротом, зверху — прожектори, кулемети. На 100 чоловік дають у вагон на день 10 буханок хліба та відерце води, але це дістається в основному «блатним». Лягти ніде, від втоми і виснаження

темніє в очах. Мені як наймолодшому дозволяють лягти — на лоток для «малої нужди». Вибирати не доводиться, падаю, мов підкошений.

Гнітючу атмосферу посилюють кількадевні стоянки на станціях, довгі перевірки, гупання молота по стінках і днищі вагонів (чи немає підпиляних дошок):

Нарешті, ми в Комі АРСР. Вивантажили нас на лежнівку (зв'язані колоди), адже навколо — драговина.

Потрапив у табір «Первогорное». Бараків ще не було. Тільки мох, вода, небо та три ряди колючого дроту. Тут належало мені пробути до 8 вересня 1952 року, дня звільнення з ув'язнення. Добував гравій для формування насипів, по яких клали колію до шахт, працював на підземних роботах. Бачив немало прикладів і людської мужності, і людської підлості.

Реабілітований у 1967 році. У Печорському вугільному басейні працював до 1971 року.

ЧЕРЕМУХІН Петро Михайлович.
с. Софіївка Друга Дубенського району.

ПОВІДОМИЛИ СІМ'Ю, ЩО Я ВБИТИЙ

Я колишній вчитель народної школи в Млинівському районі Рівненської області, народився від змішаного шлюбу (мати — чеського походження, батько — українець). У 1949 році на основі договору, укладеного колишнім СРСР із країнами соціалістичного табору, я як репатріант виїхав у Чехословаччину зі своєю дружиною, малолітнім сином і батьками в село Сосень Підбожанського району, став працювати вчителем.

Однак радянські енкаведисти, виявляється, і тут мали право втрутитися в мою долю, зруйнувати її. Мене заарештували і кинули до київської в'язниці. А був я на той час уже підданим Чехословаччини. Після дев'яти місяців слідства, якщо це беззаконня можна так назвати, «особим совещанієм» заочно був засуджений до 25 років виправно-трудових таборів. Відбував термін у місті Інта Комі АРСР. Там перебував до 24 серпня 1956 року.

Але коли дістав дозвіл повернутися в Чехословаччину, у посольстві своєї країни в Москві довідався, що ще три

роки тому вони отримали довідку МДБ СРСР про те, начебто я вбитий, яку й надіслали моїй дружині. Залишаючись із двома малими дітьми, вона вправі була подумати про своє подальше життя, адже не мала достатніх засобів для існування. Отримавши сумну звістку, моя дружина вийшла заміж. Таким чином, наша сім'я виявилася зруйнованою — лише з вини радянських репресивних органів.

Петро ПАХАЙ-СТЕФАНЯК.
Чехія, м. Дечін, Раднічні, 8.

ЕСТАФЕТА ГОРДИХ ПРЕДКІВ

Вийшло так, що мучилася і страждала через любов. Через любов до України, яку триста літ зневажали й неволили.

З дитинства пам'ятаю, а жила тоді в с. Рідкові, як зневажали українця польські легіонери, що мали землю довкола Берестечка. Недарма національно свідомо молодь об'єдналася в організацію, — щоб боронити свої права.

Прихід у 1939 році Червоної Армії не тільки не поліпшив становища місцевого населення, а й породив небувалу атмосферу пригніченості, адже почалися арешти. Вивозили куркулів, націоналістів. Чимало юнаків — членів ОУН мусили піти в підпілля, деякі втікли за кордон.

Зародилися певні сподівання, що будь-які інші чужинці будуть кращими, ніж сталінські посіпаки. Але й німці, як до того поляки та росіяни, виявилися далекими від інтересів України. У Рідкові було влаштовано фільварок, де людей змушували працювати на окупантів. Мусила там працювати і я. У 1942 році тричі мене хотіли вивезти на роботу в Німеччину, але дорогою до Дубна щоразу втікала. А коли згодом стали створюватися підрозділи УПА, я почала працювати в господарському відділі підрайону Рідків.

Повстанці часто ходили через запроваджений німцями кордон — у Галичину, де вступали в сутички з окупантами. Були й напади на фільварки в Рідкові та Берестечку. Ворог повинен був постійно відчувати, що спокою йому не дочекається, що наш народ ніколи не змириться зі своїм покріпаченим становищем. Адже одного разу, наприклад, хтось обстріляв лядвірта, і той організував у Рідкові облаву. Жертвами стали Федір Рослюк і його батько. З таким свавіллям потрібно було боротися...

З приходом у 1944 році Червоної Армії знову прокотилися арешти. Потрапили в радянські застінки вояки УПА Іван Кундеус, Григорій Загурський, загинув під час облави Андрій Миколок...

У 1944-му заарештували й мене. Почалися поневір'яння по в'язницях і таборах. Мордували розпеченим залізом, щоб видала, де переховуються командири УПА. Били шомполами, заламували руки. Я за переказами знала, що то значить сталінський більшовизм, як він люто ненавидить українських патріотів, — і готова була на все. У Харкові в тюрмі багато наших померло від катувань, дизентерії. П'ять днів морили там голодом, але ми нескорено співали повстанських пісень, доки не знесиляли. У тій в'язниці глушилися не тільки над українцями, але й над російськими солдатами, котрі побували в німецькому полоні. Число «ворогів народу» було величезне.

Двадцять років каторги — таку міру покарання визначили мені. Головні муки й страждання, отже, чекали попереду.

Десять літ провела на будівництві міста Норильська. Кращі молоді сили з колонізованих республік мусили в пустелі зводити, розвивати міста Росії. Зі мною працювали й політв'язні Ганна Бондарець і Зося Лагнюк з с. Теслугова, Оксана Камінська з с. Острова, Настя Кватира і Уляна Степалюк з с. Хотина, Ніна Литвак з с. Пляшевої та інші.

Що то була за праця, краще не згадувати. З людьми поводитися гірше, ніж з худобою. Жінки носили на плечах шлакоблоки, взимку мерзли в залатаних брезентових валянках і обношених бушлатах. Харчовий пайок був настільки вбогим, що багато хто не витримував голодного животіння. Ведуть невільників, упаде котрийсь, конвойний штриконе багнетом у груди зо двічі, а колона тим часом переставляє ноги далі. Бувало, трупів лишалося стільки, що їх згортали бульдозером. А далі — в тундру, воронам і звірям на розтерзання.

Знущання над в'язнями не мало меж. По 12 годин примушували стояти на лютому морозі, а морози там градусів 50, торкнешся до шкіри — злазить, а восени в сльоту ставили в болото навколішки, наказували лягати.

У 1955 році відбувся великий страйк політв'язнів, у якому брала участь і я. Після нього заговорили про амністію, почали потроху випускати на волю.

Але після звільнення я ще три роки була позбавлена громадянських прав. Та й пізніший період, аж до всеукраїнської акції реабілітації в 1991 році, важко назвати поновленням прав.

За що ж так карав нас комуністичний режим? Найбільше він боявся правди, пробудження закабалених народів. До того ж система ГУЛАГу поставляла «на будови комунізму» дармову робочу силу, яка піднімала добробут і престиж головним чином партійних функціонерів.

Приємно усвідомлювати, що своєю самозреченою боротьбою ми не дали вигаснути в серцях українців іскрам волелюбності, прагнення до волі, до державності, передали новим поколінням естафету гордих наших предків.

ФРАНЧУК Катерина Іванівна.
с. Хотин Радивилівського району.

ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ

(Список полеглих і репресованих — вихідців
із с. Топча Корецького району)

1. БУЗЮК Іван Винігейович. 1922 року народження. Учасник УПА. У 1944 році пропав безвісти.

2. БУЗЮК Микола Лукашевич. 1923 року народження. Учасник УПА. Заарештований і засуджений органами НКВС у 1946 році. Відбував покарання в каторжних таборах.

3. ВЛАСЮК Григорій. Командир сотні УПА. Гісевдо «Шугай». Був неодружений. Світловолосий, з голубими очима, стрункий, елегантний, щира і добра душа — так розповідають про нього в селі. Загинув у бою з енкаведистами у 1946 році. Про нього складено пісню:

У неділю рано, ще сонце не сходить,
Шугай молоденький по долині ходить.

По долині ходить, в руках коня водить,
В руках коня водить, до хлопців говорить:

«Сідлай, хлопці, коні, будем від'їжджати,
Поїдем далеко волю здобувати».

Хлопці зашугали на коней сідати,
А в цю хвилину окружили кати.

Прокляті катюги три вистріли дали —
Упав Шугай-сотник у середу рано.

Падаючи, крикнув: «Не здамся вам, кати,
Хоча ви хотіли живим мене взяти!»

Вмираючи, крикнув: «Не здамся вам, кати,
За все вам заплатить Україна-мати!»

4. ВЛАСЮК Павло. Командир сотні УПА. Рідний брат сотника «Шугая». псевдо «Нечай». Уродженець містечка Соснове Березнівського району. Але в 1944—1947 рр. його сім'я проживала в с. Топча (в німецькій колонії). Був одружений, мав три доньки, дві з них і нині живе на Рівненщині. Був дуже красивий на вроду, співак і танцюрист. Його на підводі відвезли в Межирічі (колишній райцентр), там його впізнав запроданець «Рябий» (це — псевдо, але цей мерзотник, якого звали Пилип, був справді весь рябий від віспи) і сказав про це енкаведистам. Про «Нечая» теж складено пісню — її й досі знають старші люди. Загинув «Нечай» восени (це точно), але чи це було в 1946 чи в 1947 році — точніше пригадати ніхто не може.

5. ВЛАСЕНКО Василь Охримович. 1926 року народження. Учасник УПА. Заарештований у 1946 році, засуджений до 20 років. Відбував покарання в таборах Кюмі. Повернувся в 1956 році, але був органами висланий із області.

6. КОЛЯДА Микола. Учасник УПА. Закатований у 1947 році енкаведистами.

7. ҚОРДОНЧУК Йосип Іванович. 1901 року народження. Сільський фельдшер. У грудні 1943 року, повертаючись від поранених вояків УПА, потрапив у руки власівцям. Прийняв тяжкі катування, але місця знаходження поранених не видав, загинувши як герой.

8. ҚОРНИТЧУК Адам Гордійович. 1904 року народження. Заарештований енкаведистами у рідній хаті в 1944 році. Про його дальшу долю нічого не відомо ні односельцям, ні сім'ї.

9. ҚОРНИТЧУК Віталій Петрович. 1924 року народження. Учасник УПА. Заарештований енкаведистами в 1944 році. Судили в Дубні, відбував покарання у Воркуті. Повернувся в 1955 році, проживав у м. Корець. Помер у 1993 році. Похований на Новокорецькому кладовищі.

10. КОРНІЙЧУК Іван Васильович. Народився в 1904 році. Учасник УПА. Псевдо «Сивий». Працював в українській міліції в Корці. Заарештований у 1944 році, засуджений на 20 років. Відбував термін у Воркуті. Повернувся до сім'ї в м. Рівне у 1956 році. Помер у 1980 році.

11. КОРНІЙЧУК Йосип Іванович. Народився у 1913 році. Учасник УПА. Заарештований енкаведистами в 1944 році. Відбував каторгу у Воркуті. Реабілітований. Проживає у смт Млинів.

12. КОРНІЙЧУК Кузьма Оксентович. 1927 року народження. Учасник УПА. Заарештований енкаведистами в 1944 році. Відбував каторгу в тюрмі м. Ромни Луганської області. На каторзі і помер. Дату смерті ніхто з односельців не пам'ятає.

13. КОРНІЙЧУК Лукаш Іванович. 1880 року народження.

14. КОРНІЙЧУК Оксана. 1884 року народження. Дружина Лукаша Івановича. Подружжя загинуло у своїй оселі під час бою — більшовицькі партизани у 1943 році закидали оселю гранатами, сподіваючись застукати тут Корнійчука Петра Івановича, «Бурю». Але «Бурі» в оселі не було, а люди загинули.

15. КОРНІЙЧУК Мелетій Мусійович. 1919 року народження. Учасник УПА. Заарештований приблизно у 1944—1945 роках. Засуджений. Відбував каторгу у Воркуті. Там і помер.

16. КОРНІЙЧУК Петро Іванович. 1904 року народження. Голова Червоного Хреста в УПА. Псевдо «Буря». У 1942 році його помешкання більшовицька партизанка пограбувала і спалила. Загинув у 1944 році в с. Велика Клецька під час проведення наради (загинули всі учасники наради — близько двадцяти чоловік) від рук енкаведистів. Похований на кладовищі в с. Топча. Петро Іванович — батько повстанця Віталія Корнійчука.

17. КОРНІЙЧУК Прокіп. 1914 року народження. Заарештований енкаведистами у 1944 році. Відтоді про нього ніякої звістки не було.

18. ОСТАПЧУК Григорій Ілліч. 1906 року народження. Учасник УПА. Уродженець с. Більчаки нинішнього Березнівського району, але після того, як Більчаки були спалені більшовицькою партизанкою, проживав із сім'єю в с. Топча. При енкаведистській обляві в 1945 році був заарештований

у криївці, яка знаходилася у його ж оселі. Разом з ним переховувався в криївці і був убитий галичанин на псевдо «Петрусь». Засуджений на 20 років каторги. Відбував покарання в одному з таборів Норильська. Помер там же у 1949 році.

19. ОСТАПЧУК Олександр Ілліч. 1910 року народження. Брат Григорія Остапчука. Учасник УПА. Районовий господарчий, псевдо «Дудар». Заарештований енкаведистами в 1944 році. За браком доказів, не судили, а просто послали в штрафний батальйон, на фронт. Потрапив у німецький полон. Після війни відправили на Колиму як зрадника. Звідти повернувся додому в 1952 році. Тут і помер у 1989 році.

20. ОСТАПЧУК Ольга Григорівна. 1931 року народження. Дочка повстанця Григорія Остапчука. Зв'язкова УПА. За доносом одного із запорозців була заарештована енкаведистами і сильно побита. Від звірячих побоїв померла в 1946 році — їй було тоді всього п'ятнадцять літ.

21. ПАСТУШОК Іван Григорович. 1924 року народження. Учасник УПА. Заарештований енкаведистами в 1944 році. Пропав безвісти.

22. ПЕЧНИК Євмен. 1910 року народження. Учасник УПА. Заарештований органами НКВС. Пропав безвісти.

23. ПЕЧНИК Іван. 1914 року народження. Учасник УПА. Заарештований енкаведистами в 1944 році. Пропав безвісти.

24. СИДОРЧУК Адам Адамович. 1904 року народження. Заарештований енкаведистами ще перед війною. У 1942 році його труп разом з тілами ще п'яти чоловік знайдено в Великих Межирічах у рові біля аптеки. Побачивши тіло чоловіка зі слідами страшних катувань, дружина від горя втратила зір.

25. Трофімчук Іван. 1926 року народження. Учасник УПА. Уродженець с. Вілля нинішнього Березнівського району, але у роки війни сім'я проживала в с. Топча. Потрапив у енкаведистську засідку у 1945 році і був убитий. Це трапилося тут же, у с. Топча.

26. ТРОФІМЧУК Йосип. 1928 року народження. Брат Івана Трофімчука. Учасник УПА, псевдо «Тріска». Убитий у с. Топча в 1946 році — потрапив у енкаведистську засідку.

27. ФЕДОРЧУК Степан Дмитрович. 1915 року народження. Працював в українській міліції в Сосновому. Якось разом ще з двома хлопцями їхав додому, то їх підстергла більшовицька партизанка. Усіх трьох закатували в лісі, в п'ятому кварталі, біля села Велика Клецька. Це трапилося в 1943 році.

28. ЧИКАЛЮК Степан Миколайович. 1927 року народження. Учасник УПА. Заарештований у 1946 році. Пробув на каторзі до 1956 року. Проживає у смт Соснове Березнівського району.

29. ШУСТ Анатолій Сергійович. 1921 року народження. Учасник УПА. Загинув у грудні 1943 року в с. Топча під час бою повстанців із власівцями.

30. ШУСТ Іван Сергійович. 1922 року народження. Заарештований органами НКВС. Відбував покарання в концтаборах. Реабілітований.

31. ШАБЛЮК Михайло Олексійович. 1923 року народження. Учасник УПА. Заарештований у 1945 році. Довгі роки відбував покарання на каторзі.

Склала СОЛОВЕЙ Валентина Олександрівна.
м. Рівне, вул. О. Дундича, 12/74.

ЗМАРНОВАНІ ЛІТА

Ох, і непроста судилася мені доля. Батько помер у середині 20-х, мати піднімала двох синів. Став я підлітком — війна, злигодні, неспокій.

Мусив переховуватися від вивезення до Німеччини, тоді забирали багатьох, тільки з нашого хутора Пальони, що коло села Підлипки, взяли із десяти дворів: Федора Пальону, Василя Горопаху, Надію Бобрик, двоюрідного брата Петра Пальону та інших.

Принизливе становище поневоленого на своїй землі спонукало до опору. Вісімнадцятирічним вступив я в Організацію українських націоналістів, яка займалася в нас створенням мережі збройних загонів. Згодом став членом УПА. Якби не війна з її нелюдськими законами, хіба була б потреба поміняти плуг на гвинтівку? Основні наші акції — перешкоджали окупантам вивозити молодь і грабувати населення.

У 1944 році мене призвали в Червону армію. Брав участь у радянсько-японській війні. Дійшов до Харбіна, що в Північно-Східному Китаї (Маньчжурія). Після того служив у Хабаровську, Благовещенську (на кордоні з Китаєм). Але був наказ: тих, хто свого часу потрапив під фашистську окупацію, від кордону забрати. Мене перевели у військові будівельники, споруджував житло в Хабаровському краї.

Минуло вже чотири роки служби в армії, а про звільнення в запас ніхто й не заїкався. У 1948-му, щоправда, пустили мене додому провідати матір, яка важко занедужала. Тоді ж, під час короткої відпустки, зареєстрував шлюб з Олександрою — з нею давно був знайомий, про неї часто згадував у суворому солдатському житті. Здавалося, служба ось-ось скінчиться, розлука промайне майже непомітно.

Але, як мовиться, не так сталося, як гадалося. 8 лютого 1949 року з військової частини мене забрали під арешт. Відділ контррозвідки «Смерш» відробляв сталінські срібняки, продовжувався пошук «ворогів народу», діяв конвейер терору.

Під слідством провів два роки в камері смертників. Допитували, били, мордували. Повідбивали печінку, нирки, від чого й тепер страждаю. Писали в протоколах, що хотіли, але я підписувати відмовлявся. Через те, видно, й знущалися стільки часу.

10 січня 1951 року «особым совещанием при МГБ СССР» за політичними статтями кримінального кодексу РРФСР мене позбавили волі на десять літ.

Звичайно, ніхто не взяв до уваги, що мій брат Никифор загинув на фронті в Прибалтиці, що мати залишилася лише під опікою невістки, моєї дружини. Режим більшовиків не знав пощади. Хвилі терору котилися одна за одною військовими частинами, містами і селами. З сусідніх з моїм хутором сіл було вивезено чимало сімей: з Підлипок — Івана Пальони, Сергія Герзуна Софрона Пруса, Федора Обертаса, з Підзамчого — Романа Кравчука, Івана Пархути, Кіндрата Андріюка, із Стоянівки — Миколи Мельничука... Їх відправляли в основному в сибірські райони, майно конфісковувалося, частково розграбовувалося місцевими «активістами». Крім того, десятки знайомих потрапили до в'язниць. Моєму братові по батьку Кирилові Пальоні дали десять літ каторги.

А мене відправили в кам'яні кар'єри під Караганду («Пещлаг»). І досі стоїть перед очима той номер, що значився зліва на грудях, ззаду на правому плечі, на правій холоші і на арештантській шапці, — «П 735». Довбали кайлом граніт, вантажили на автомашини. Працювали по 12—14 годин щодня, у лютий мороз і холод, легко вдягнуті, напівголодні. Багато хто не витримував, надломлювався. Люди гинули щодня. Але їм на зміну прибували й прибували свіжі сили каторжан, в основному українців. На їх

здоров'ї, їх молодості й силі виростили сибірські міста, здійснювалася політика індустріалізації.

Через два роки перевели в Омськ, на будівництво електростанції. Були здивовані, щойно прибувши, коли побачили по той бік колючого дроту велику кількість цивільних людей. Жінки стояли з дітьми, на обличчях — неспокій, страх. У чому справа? Виявляється, хтось розпустив чутку, що в табір привезено особливо страшних злочинців — бандерівців, які кидали в криниці дітей, займалися людоїдством. Чого тільки не поширювала про нас партійна пропаганда! Жінки переживали за своїх чоловіків, які були майстрами, виконробами в зоні. Але, звичайно, побоювання виявилися безпідставними: невдовзі в політ'язнів склалися дуже добрі стосунки з цими вільнонайманими працівниками.

Після Омська була Воркута, На будівництві шахти зустрів багатьох знайомих рівненців: Федора Обертаса, Сергія Герзуна, Миколу Мельничука...

Тут 8 серпня 1956 року й вийшов на волю — після смерті Сталіна продовжувався перегляд політичних справ, до того ж тюрми неабияк підірвали моє здоров'я, до тяжкої праці став непридатним.

Повна реабілітація прийшла аж у 1991 році.

ПАЛЬОНА Василь Андрійович.
хутір Пальони Підзамчівської сільради
Радивилівського району.

«НЕБАЖАНА» МОГИЛА

Коли їхати з Козина до заповідника «Поле Берестецької битви», перед селом Добриводою ліворуч від дороги повертає увагу скромний пам'ятник із цегли. Споруджений він на місці, де за переказами, покояться останки українських козаків — учасників Берестецької битви 1651 року.

Але ідеологічні табу, що їх накладала комуністична влада на все, що стосувалося нашої національної історії, торкнулося і цього поховання. Можливо, тому, що воєнних років тут деякий час стояв пам'ятник із тризубом, і влада побоювалася, якби під виглядом ушанування козаків та не допустити почесней членам УПА.

У 60-і роки, прокладали шосе, хотіли було випрямити дорогу, яка перед могилою робить вигин. Однак бульдозерист, зачепивши її і вигорнувши на поверхню людські кістки, відмовився виконувати завдання. Поховання більше не чіпали, траса залишилася з вигином.

Напередодні відзначення 340-річчя Берестецької битви в місцевих ентузіастів під впливом загального національного пробудження з'явилася думка впорядкувати могилу, поставити пам'ятник, такий, як раніше, — з хрестом угорі і з тризубом на табличці. Але секретар райкому партії, який вважав себе неперевершеним знавцем історії, хоч і не був істориком за освітою, виступив у районній газеті зі статтею, в якій намагався довести, що це поховання — аж ніяк не могила козаків, а належить до більш древніх часів. Справжня мета публікації була інша: зашкодити появі пам'ятника з тризубом, біля якого до того ж мав постати національний синьо-жовтий прапор. У церемонії освячення повинні були взяти участь священники відроджуваної Української автокефальної православної церкви, народні депутати України національно-демократичної орієнтації, що теж викликало тривогу і сиротив партноменклатури.

Попри всі перешкоди, пам'ятник урочисто освячено на початку червня 1991 року, у присутності значної кількості людей. Сельчани, які прийшли, підтверджували: від своїх дідів, прадідів чули, що тут дійсно поховані козаки. Після поразки під Берестечком вони відступали, коло Добриводи переправились через річку Пляшівку і в яру, що тягнеться аж до с. Підвисокого, зробили засаду переслідувачам. Після бою на полях залишилося немало вбитих. Люди знесли їх в одне місце й захоронили. До речі, є в Добриводі і могила, де, за переказами, поховані бандурист і його провідник. Вони, як тепер сказали б, агітували в селах за Хмельницького і його справу. Загинули напередодні Берестецької битви. Є біля Добриводи й поховання більш давніх часів.

Перекази — не документальне свідчення, а все ж факт показовий. Ті, кому сьогодні літ по вісімдесят, ще пам'ятають спогади своїх прадідів, а ті говорили за розповідями їхніх дідів-прадідів. Тільки цей простий ланцюжок живої пам'яті виводить нас на другу половину XVII століття. Не дивно, що 400 років — для переказів час не такий уже й великий, щоб вони могли спотворитися або й зникнути.

ПАНИЧЕВНИЙ Андрій Данилович.
с. Добривода Радивилівського р-ну.

ДОРОГА, ВСТЕЛЕНА ТЕРНАМИ

Почну свій лист з риторичного запитання. Що потрібно для того, щоб мистецький чи літературний твір був сприйнятий глядачем, читачем чи слухачем? Насамперед необхідно, щоб він був художньо довершеним, щоб його автор мав таку рису. яка зветься хистом, талантом. Якщо в тебе є такий дар, шлях до визнання тобі відкрито, мабуть, скажете ви і... помилитеся, бо це далеко не так. З історії відомо, що не одна обдарована людина не змогла за життя добитися визнання. А скільки не добилося і після смерті, піхто не знає. Та якщо колись це були поодинокі випадки, скоріше всього, винятки з правил, то в епоху так званого соціалізму це явище стало масовим, нормою життя. Мати талант стало не тільки невігідним, але й небезпечним. Ніби бандитів, яничари з червоними квитками ставили обдарованих митців до стінки. Особливо тривожно було, якщо ти був українець, бо створюючи духовні цінності, ти мимоволі сприяв би піднесенню в народі національної свідомості. Тому і є на Україні отой страшний мартиролог — 223. Стільки поетів, письменників, драматургів знищили фізично у тридцятих роках. Пізніше, жажнувшись, розстрілювати перестали, замість цього перекидали авторам дихання: шлях до читачів, глядачів і т. п. Це робили і ще досі роблять пристосуванці та нікчеми, які повлаштовувались у редакціях та видавництвах. На їх рахунку не одна задушена творча особистість, не одна понівечена людська доля.

Далекий 1964 рік. Я, закінчивши університет, знову став студентом — вступив до Театрального інституту на нововідкритий кінорежисерський факультет, де, щоправда, не провчився і року. Мене лякала перспектива жити цілих п'ять років зі стипендії. Була й інша причина: я лелівав думку стати професійним письменником. Саме тоді в періодиці почали один за одним з'являтися мої новели й оповідання. Мною зацікавились у Спілці письменників, де запланували обговорення моїх творів та прози одного молодого автора — Григора Тютюнника. Аналіз мого на той час ще невеликого творчого доробку при вщерть заповненому залі зробив Іван Сенченко. З тих пір Іван Юхимович не випускав мене з поля зору. На його запрошення я не раз був у нього вдома на одній з тихих вулиць неподалік від інституту куль-

тури. По-материнськи уважно і дбайливо ставилась до мене дружина Івана Юхимовича, відомий вчений історик. Саме в цій квартирі я довідався про важливі події української історії, почув правдиву, незамулену більшовицькою пропагандою оцінку минулого і сучасного життя в Україні. Ніколи не зітруться з пам'яті ці такі рідкісні в моєму житті щасливі хвилини. Та в Києві, хоча і мав можливість там оселитися, я не затримався: велике місто мене, селяка, пригнічувало. Крім того, я, дарма що був молодий, розумів: в столиці не отримаю необхідне для письменника знання життя. І я став сільським жителем, вчителював у школах Рівненщини та Житомирщини. Але в Київ часто навідувався, приносив у редакції свої оповідання й новели. При такій нагоді познайомився з Євгеном Гуцалом та Борисом Олійником, які працювали відповідно в газеті «Літературна Україна» та журналі «Дніпро». Вдруге зустрівся з Григорем Тютюнником, бо саме він, працюючи у видавництві «Молодь», редагував збірку моїх творів «Хто витримає спеку». Ми, заприятелювавши, бродили по місту, відвідували кав'ярні. Заходив я також до нього додому.

У 1970 р. я був учасником наради молодих письменників, під час якої, зокрема, розмовляв з Юрієм Мушкетиком. Тоді непоодинокими були випадки, коли де-небудь у редакції, а то й на вулиці до мене підходила незнайома людина й ділилася враженнями про мої твори. Отримував я і листи від читачів з різних кінців України. Ще два-три оповідання після цього з'явилися в пресі, а потім все обірвалось.

Декого з-поміж тих, хто мене знав, на жаль, немає в живих. Але нині письменники з-поміж названих вище і цілий ряд тих, хто бачив мене на пам'ятному зібранні у Спільці письменників чи на нараді молодих літераторів, гадаю, інколи задають собі питання, куди я подівся, чи, бува, не помер? Чому не видно більше моїх творів? І я вважаю своїм обов'язком принаймні повідомити, що я ще живу. І заодно пояснити, чому залишився досі автором однієї-єдиної книжки.

Літературною творчістю займаюся з дитинства. У п'ятнадцятирічному віці я вже мав доробок — товстий загальний зошит віршів, з якого читав сільським дядькам, що на лаві біля нашої хати збиралися на посиденьки. А сусіди наші, між іншим, були переселенці зі Словаччини, з Пряшівщини. Згодом почав пробувати свої сили в жанрі короткої

прози, а в шістдесятих роках, як уже мовилось, мої оповідання та новели почали з'являтися в газетах та журналах. В той час я працював учителем французької мови на Рівненщині. Все ніби йшло у мене гаразд, та в душі не було спокою. Вже тоді мені ставало зрозумілим, що великій слов'янській нації, якою є українці, загрожує похмура доля бути стертою з лиця Землі, бо більшовицька політика по відношенню до України — це щось схоже на геноцид. Вряди-годи ділюся своїми думками з друзями, колегами по роботі. Одного разу одна з вчительок привселюдно охрестила мене націоналістом. Весняного дня позайомився я з такою установою як КДБ, про яку раніше не мав ніякого уявлення. Одного разу двоє незнайомих чоловіків прямо зі школи доставили мене у Здолбунівський райвідділ цієї відомой на весь світ зловісної установи, і я, переступивши поріг похмурого кабінету на одній з тихих вулиць міста, почав запитувати, чим займається у районі ного персонал. Промимривши щось про охорону кордонів, господар кабінету т. Ткаченко невдовзі видобув із шухляди столика всі до єдиного мої... твори, надруковані в газетах та журналах «Літературна Україна», «Молодь України», «Зміна», «Радянська жінка» та ін. й узявся викладати щодо них свої думки, роблячи відповідні застереження. Дав мені прочитати дві книги Віталія Коротича, подорожні нотатки по США та Канаді, в яких той викривав вади капіталізму з такою ж пристрасністю, з якою тепер, перелицювавшись, вихваляє демократію. Ткаченко звелів, аби через три тижні я зайшов до нього знову і доповів, що я думаю про ці твори. Моя душа переповнилась обуренням і протестом. Не хотілося вірити, що оце відверте цинічне глумління над творчою особистістю — державна політика. Я переконував себе, що це химери районного начальника, на якого я і подався скаржитись спершу в райком, а тоді і в обком КПУ. Які наслідки мало моє звертання у партійні органи, гадаю, пояснювати не треба, хоча заради справедливості мушу сказати, що тодішній перший секретар Здолбунівського РККПУ тов. Користін висловився про дії кадебістів несхвально і пообіцяв за мене заступитись. Того ж літа я залишив роботу в школі, влаштувався в Сарнах кореспондентом-організатором радіомовлення, рахувався, дарма що був безпартійним, штатною одиницею райкому, яким, між іншим, керував вимогливий і непосидючий А. В. Єршов, нинішній Міністр соціального забезпечен-

ня України. Я сумлінно, навіть по-новаторському організував передачі районного радіо, безперервно пропадав у селах, звідки привозив і передавав злободенні цікаві матеріали, багато з яких використовувались в обласних і навіть республіканських засобах масової інформації. З поміж них, по-моєму, особливо виділялись мої нариси про людей-працелюбів. Один молодий здібний журналіст, навчаючись заочно в університеті, писав на останньому курсі дипломну роботу, в якій досліджував нарис як літературне явище. На моїх публікаціях він доводив, яким повинен бути справжній нарис. Не виключено, що розкидані по різних номерах районної та обласної газет, мають художню вартість мої нариси, і я мав усі підстави чекати заохочення чи похвали від своїх шефів, та натомість завідуючий відділом пропаганди й агітації повідомив, що мене звільняють з роботи. Чим було зумовлене таке рішення, цей чоловік не захотів пояснити, але попередив, що опротестовувати цей присуд не варто, оскільки трудове законодавство на органи КПРС не поширюється. І я в пошуках праці подався в іншу область — Житомирську.

На підході у той час вже була збірка моїх оповідань «Хто витримає спеку», яку у видавництві «Молодь» редагував, як уже мовилося, Григорій Тютюнник. Цікаво, що під час однієї з наших розмов він почав ставити моїм творам шкільні бали. Можу похвалитися тим, що серед виставлених ним оцінок моїм оповіданням було чимало «четвірок», навіть «п'ятірки». Григорій Михайлович був не єдиний, хто високо поцінував мою творчість. Схвальні відгуки на книжку появились в газетах «Молодь України», «Літературна Україна», «Друг читача», а також в журналі «Дніпро», де автор рецензії Юрій Покальчук, між іншим, відмітив, що моя збірка за своїм художнім рівнем випереджає багато інших.

А я тим часом працював над повістю «Сходи» («Не впаду з крутизни»). Коли вона була готова, доповнив її опублікованими та свіжонаписаними оповіданнями й відніс у видавництво «Радянський письменник». Через деякий час отримую приголомшливе повідомлення: збірка відхилена через низький художній рівень. Важко було повірити в це твердження, і я подався зі своїм рукописом у Київський університет, на кафедру української літератури. Незнайома мені людина — це був професор П. П. Кононенко — попросив дати йому прочитати свої твори. Ознайомившись з ними, на-

писав відгук зовсім іншого змісту. Петро Петрович стверджував, що мої твори цікаві, написані вправно. Велике враження на автора рецензії справила, зокрема, повість. Він настійно рекомендував видавництву переглянути своє рішення, та в «Радянському письменнику», де я показав письмовий відгук П. П. Кононенка, залишились глухими до його думки. І я повіз свою збірку в інший кінець республіки — у Львів. У видавництві «Камсняр», куди я звернувся спочатку все пішло по-іншому. Книжка була рекомендована у видавничий план. Повідомили мені і термін, коли збірка мала побачити світ — 1973 рік. Та як і раніше, радіти мені було рано. Невдовзі отримую повідомлення, що публікація моїх творів відкладається. Іду у Львів, прошу аудієнції у тодішнього головного редактора, «байкаря» І. Сварника. Ніколи не забуду той крижаний холод, з яким він вислухав мою законну претензію. Тривога поселилась у моїй душі. І не без підстави. Невдовзі отримую товсту бандероль, в якій були мої твори, що їх передумали випускати у світ. Їх супроводжувала нова рецензія, і стверджувалось у ній зовсім інше, ніж у попередній. Моя книжка за той період, відколи лежала у Львові, стала художньо недосконалою, і що особливо підкреслювалось, ідейно дуже шкідливою. В одній і тій самій установі на ту саму книжку одні і ті ж люди дають два протилежні відгуки. Це говорить про те, що знущання над «неслухняними, неблагонадійними» авторами творилося з дикунською розгнuzданістю і цинізмом. Хіба дивно, що деякі митці після контактів з такими сварниками прощалися з життям? В цьому відношенні, на мій погляд, радянська дійсність перевершила й епоху середньовіччя. Ясна річ, що я не погодився, протестував проти такого свавілля, послав скаргу в Комітет у справах видавництв та поліграфії, який тоді очолював «письменник» Д. Цмокаленко, просив захисту. Та ніхто мій сигнал не перевіряв, а заочно, так би мовити, зробили висновок, що той, хто його писав, не має рації.

Звертаюсь з листом до найвищої в республіці інстанції, колишнього першого секретаря ЦК КПУ В. В. Щербицького, в якому описав, що зі мною сталося у видавництві і як на це відреагував Комітет при Раді Міністрів. Довго чекав відповіді, а її все не було. Незабаром склав ще один лист. Через деякий час до мене в село, де я жив, завітала

службовим автомобілем працівниця райкому КПУ. Вона запросила мене поїхати з нею в обком партії. Я опинився в кабінеті завідуючого відділом пропаганди і агітації. Житомирського обкому КПУ. Під час недовгої розмови зі мною той переконливо радив не турбувати більше Болодимира Васильовича листами.

У 1980 році за спробу створити в Житомирі Комітет національного порятунку я опинився за огорожею відомого в країні концтабору для політв'язнів № 36, що знаходився в селищі Кучино Пермської області. А рукопис неопублікованої збірки, а також п'єса «Дівчата», якою цікавились у Житомирському драмтеатрі, зберігався в будинку моєї матері на Рівненщині. У 1983 р. за два тижні до мого повернення туди в хату проникли грабіжники і разом з цінними речами та грішми забрали мої твори й спалили їх на вогнищі... Так я втратив усе те, що написав і з чим відчайдушно і вперто, не підозрюючи, що на моєму шляху стоять професіонали-душители, намагався пробитися до читача. Оце незнання, стукання у наглухо замкнені двері забрало у мене стільки нервових клітин, що зараз я ледве знаходжу в собі сили переступити поріг редакції звичайної газети...

Та повернімось на декілька років назад, до часів мого перебування в ув'язненні, куди привело мене пекуче, непереборне прагнення будь-що добитися виходу України з імперії, готовність віддати за це усі сили і якщо буде потрібно, навіть життя. Мислив я це собі як поступове розмивання імперських структур на її території. Оцей мій Комітет національного порятунку повинен був, за моїм задумом, перетворитися в партію — соціалістичну. Малося на меті шляхом підпільної пропаганди робити тиск на більшовицький режим і зсередини і ззовні добитися легалізації нашої партії з тим, щоб вона існувала паралельно з комуністичною, боролася з нею за право стояти за державним кермом. Уряд повинна була формувати та партія, яка переможе на виборах, висунувши програму розв'язання назрілих економічних і соціальних проблем. Почуття кричущої несправедливості, наруги, які спіткали українську націю, краяли моє серце, і я дуже зрадив, коли довідався, що в загубленій в уральській глушині колонії є багато політв'язнів з України. «Тут я розвернувся, заражу всіх своєю ідеєю» — говорив я собі. Та мене чекало гірке розчарування. Ні, це були і справді політв'язні, серед яких були заарештовані рік чи два до моєї

появи тут члени Української Хельсінської спілки. То був тісно згуртований колектив, який, мабуть, мав у таборі свою організацію, в якій, як мені здається, були чітко розподілені ролі і панувала дисципліна. В більшовицькій зоні, де, здається, і муха не могла сховатися, вони, схоже, умудрилися мати свої очі і вуха. Вони називали один одного дуже незвичним тоді і неприйнятним для мене, в ту пору переконаного марксиста, словом «пан», а їх молодий керівник Мирослав Маринович, внук уніатського священника, був дуже релігійним, відрізнявся різким, непоступливим, таким, мабуть, як і в мене, характером. Найшла, як мовиться, коса на камінь. З розмови з Мирославом довідався, що найголовнішим завданням у діяльності УХС була боротьба за права людини. Я ж вважав, що на першому місці повинно стояти питання на право націй на самовизначення. Від обговорення пекучої теми відносно майбутнього України він чомусь ухилився. Мій план визволення батьківщини з-під більшовицького ярма його не цікавив, своєї ж програми дій у цьому напрямі Мирослав не виклав. Він лише бурхливо заперечував проти соціалізму, твердячи, що на українській землі повинні бути пани, що у мене, в свою чергу, викликало обурення. Відсутність програми виходу України з імперії я вважав недопустимою легковажністю. З ініціативи Мирослава в колонії відбувалися усіякі релігійні заходи, в яких я, атеїст, зрозуміло, не приймав ніякої участі, і це ще більше ускладнило наші відносини. Від Мариновича довідався, що і він, і Микола Руденко, який тоді там перебував і на відміну від свого молодшого товариша, відзначався терпимістю і тактом, були відомі на заході люди. Я, невідомий ні за кордоном, ні в Україні, опинився у глибокій ізоляції, яку і не намагався проривати, аби не порушувати ту спілку, яка склалася, не вносити розбрат у ряди земляків. Я вирішив усамітнитися, поставити собі завдання достроково вийти на волю. Перед адміністрацією намагався показати себе слухняним в'язнем, а в очах кадебістів — людиною, що покаялась і стала на шлях виправлення. Я, зрозуміла річ, не приймав участі в акціях протесту, що мали місце по цей і по той бік грубезної стіни, якою був розділений табір. На тій стороні у більш суворому, особливому режимі перебували у той час Левко Лук'яненко, а також Василь Стус, Олекса Тихий, Валерій Марченко. В ту пору обірвалося життя трьох останніх, і я, коли згодом вийшов з колонії, відвідав їх могили у сусідньому селі Копально.

А тим часом серед в'язнів гуляли чутки, ніби я став стукачем. Інколи доводилось переносити образливі випадки на свою адресу. Таким чином, моє перебування за колючим дротом не було позбавлене додаткових складнощів та ознак детективності.

У тюремній камері, де перебував під слідством, до мене почало повертатися назавжди, як я гадав, втрачене вміння писати вірші. Один час мною володіла думка не повернутися більше на Україну, де, я був впевнений, не було для мене ніяких шансів ні для творчості, ні для політичної діяльності, й оселитися в Росії, і я почав себе до цього готувати, написав один вірш по-російськи. Була в цьому ще й така вигода: твій твір наглядач міг прочитати прямо в камері і не забирають на переклад. І пішло. Тим і пояснюється, що багато моїх віршів написано російською мовою. Крім того, за колючим дротом, здебільшого на колінах, бо писав на ліжку, було скомпоновано і дві п'єси. Жоден твір при звільненні мені не віддали. Доводилось, опинившись на волі, їздити в Челябінськ, в тамтешнє управління КДБ, слізно просити, і врешті-решт мені там вручили лише п'єси, а вірші я ще довго відтворював по пам'яті. На свободу, заслуживши помилування Президії Верховної Ради УРСР, був відпущений за три місяці до закінчення терміну перебування у ВТК, не рахуючи заслання. Незадовго до цього один з офіцерів наглядачів ніби мимохідь кинув фразу, що я знову потраплю під ного опіку, і ще довго розгадуватиму загадку, на якій підставі було зроблено цей приголомшуючий для мене висновок.

Як і було задумано, оселився після виходу з табору в Росії, в уральському гірничому місті Сатка, де між іншим, працюючи в одному з цехів ліспромгоспу, міркував, чи не можна б здійснити свій задум за межами України. Адже на Уралі, як і скрізь, сила-силенна українців.

Восени 1988 р. опинився таки в Україні, в Рівненській області, де живе моя стара мати. І хоча тривала горбачівська перебудова кадебісти, як і в старі більшовицькі часи, трудилися тут не покладаючи рук. Про те, що за два тижні до мого приїзду були викрадені і знищені мої твори, я вже говорив. Прикрий випадок? Спланована кимось акція? Не знаю. Слід сказати, що під час прописку був зареєстрований, як рецидивіст, особливо небезпечний злочинець. Влаштуватися на «чисту» роботу було неможливо, і я змушений був піти на одне з визначених МВС підприємств, де приймають

колишніх засуджених. Гадаю, що моїм спів'язням, які звинувачували мене у непорядності, було легше і на перших порах після звільнення і особливо згодом, коли дехто з них став навіть депутатом Верховної Ради УРСР. Підтримка один одного, наявність родичів, заступництво за кордоном... А я, як і раніше, був рак-самітник, і моє становище було незавидним. Хлопці в сірих плащах намагалися впливати на мене через сестру Марію, працівницю дослідної сільськогосподарської станції. Не раз бачив її схвильованою, замалим не в сльозах. Узята, очевидно, з тридцятих років практика, коли за твої проступки повинні страждати і твої рідні та близькі, була і тепер на озброєнні. Одного разу я не витримав, подзвонив до начальника управління КДБ, відчайдушно, навіть зухвало, з викликом з ним об'яснився, вимагаючи залишити в спокої сестру. Впевнений, що мого виступу було достатньо, аби мене знову запроторили за ґрати, зате Марію більше ніхто не турбував.

Але і я, в свою чергу не став ангелом. Перебудова була в розпалі, в Прибалтиці виникали народні фронти, «Саюдіс», а в Україні панувала тиша. І знову я запитував себе: якщо не я, то хто ж? Почав шукати патріотично налаштованих людей і вже декого був знайшов. На всякий випадок обмірковував форми конспірації і придумав дещо оригінальне, мабуть, небачене раніше. Але невдовзі виник Рух, з'явилась його організація в Рівному, і я облишив свої пошуки. Адже я не маю ні покликання до політичної діяльності, ні організаторських здібностей, і коли при тоталітарному режимі зайнявся цією справою, то по-перше тому, що в інших не було бажання такого. По-друге, сподівався, що керівництво візьме в свої руки хтось із моїх соратників. В кінці вісімдесятих молоді, енергійні люди взялися за роботу, і в багатій на таланти Рівненщині національно-визвольний рух очолили майстри своєї справи, і я з задоволенням уступив їм дорогу. Ці хлопці і подібні їм по всій республіці почали боротися не за щось інше, а саме за незалежну Україну, працювали, як я вважаю, у вищій мірі професійно і привели таки свою батьківщину до незалежності, і з моєї душі впав тяжкий камінь, який гнітив би мене усе життя, хай би я опинився у найвіддаленішому куточку землі, нехай би жив у розкішному палаці і мав власний літак.

Юрій ЗАЛЕТА.

м. Рівне.

ЯК РЕПРЕСУВАЛИ ЦЕРКВУ

В 1960 році в с. Городок Рівненського району Рівненської області закривали Свято-Миколаївську церкву. Ця церква мала велике історичне значення і вважалася пам'ятником архітектури, однак це не завадило місцевому керівництву з допомогою КДБ розпочати активну кампанію щодо її закриття. Однак, як тільки селяни дізналися про таке рішення місцевих властей, вони виступили на захист своєї церкви, і майже два місяці тривала боротьба. Селяни, особливо жінки похилого віку, навіть ризикували своїм життям, лягаючи під колеса машин, аби не допустити грабіжників до своєї святині. Про це детальніше я опишу далі, а зараз мені б хотілося коротко нагадати історію Свято-Миколаївської церкви і села Городок, оскільки з давніх часів і до наших днів їхні історії пов'язані між собою.

Колись наші предки для свого поселення вибрали мальовничу місцевість, і цим воно завжди приваблювало різних вельмож. У 1443 році в нашому селі, котре вже мало сучасну назву Городок, збудували дерев'яну церкву на острові і назвали її в честь святого Іллі. У 1740 році на тому місці, де стояла церква святого Іллі, було збудовано кам'яний однокупольний храм, який назвали Свято-Миколаївською церквою. А ще збудували дерев'яну дзвінницю, ворота якої збереглися, хоча і в занедбаному стані, до наших днів. Під час другої світової війни німці вивезли із дзвінниці бронзові великі і малі дзвони.

Всі ті роки наша Свято-Миколаївська церква діяла, але після війни посередині села, поряд із храмом, совіти розмістили протитуберкульозну лікарню. І от саме це і стало «причиною» для того, щоб закрити церкву — мовляв, люди ходять повз інфекційну лікарню, тож це може призвести до масових захворювань. Місцеві власті вирішили використати приміщення храму для сільськогосподарського музею. Але вони прорахувалися, бо жителі Городка стали на боротьбу з нечистою силою за свою святиню.

Селяни організували цілодобове чергування біля церкви. Було домовлено, що коли приїжджатимуть грабіжники, дзвонити у дзвони і всі, зачувши дзвін, кидатимуть роботу і бігтимуть боронити храм. А розпочалося це все ранньою весною 1960-го, коли жінки обробляли в полі цукрові бу-

ряки. І от бували дні, коли цілі ланки відмовлялися іти в поле, щоб бути ближче до церкви. Це вже стурбувало голову колгоспу Безверхого. Він почав скаржитися керівникам в обком партії, що через церкву може загинути цукровий буряк. На той час вже все церковне майно було звалене в бабинці на купу, а отець Михайло відмовився його забрати і вивезти до сусідніх церков. Ключі від церкви були у церковного старости, який ховався, щоб не віддати їх.

Тоді влада вирішила діяти інакше. Зігнали чоловіків, які працювали фінагентами в районі, а також міліціонерів, посадили їх у машини і привезли в Городок. Того дня до нашої церкви приїхало чотири машини із службовцями різного рангу. Одна з машин була крита, у ній привезли газозварювальний апарат, щоб позрізувати замки на дверях. Невідомо як, але люди дізналися про цю акцію і зустріли гостей ворожє. Селяни почали кидати в машини все, що втрапляло під руку, і цим примусили машини зупинитися. Крита машина, в якій знаходився газозварювальний апарат, розвернулася і поволі заднім ходом точилася під церковні двері. І тут жінка похилого віку Кубік Марія Василівна здійснила героїчний вчинок. Ризикуючи своїм життям, вона лягла під колеса тієї машини і примусила водія зупинитися. Він вийшов із кабіни, але якийсь начальник наказав йому їхати, мовляв, жінка втече. Але водій не послухав того варвара і відповів йому, що він не приїхав давити живих людей. Начальник вдруге наказав йому їхати, сказавши, що бере відповідальність на себе. Але шофер вийняв ключі від машини і подав тому нелюду. Машина з місця так і не зрушила, як не встала і бабуся, доки вони не забралися геть. Після того схопили церковного старосту, і коли вели його, то він дістав ключі і кинув у натовп, але грабіжники перехопили їх. Селяни не змогли відібрати ті ключі, але влада вирішила не діяти відкрито, і справу ніби-то припинили. Людям дали можливість обробити буряк, хоча довгий час варта біля церкви продовжувала стояти. Правда, люди зрештою повірили начальнику міліції, який спеціально приїхав, щоб переконати людей у тому, що до церкви ніхто більше не торкатиметься. По кількох тижнях спокою люди, потомлені від праці в полі, зняли охорону, доручивши черговому в сільській раді, негайно повідомити в разі якихось дій.

А тим часом начальство розробило ще інший варіант: викликали по одному з членів церковної двадцятки та священника і змушували їх підписати документ, що ніби-то церкву закрили зі згоди парафіяльної двадцятки. Тут уже діяли жорстоко — викликали в КДБ і всіляко залякували, особливо тих, у яких були зв'язки з бандерівцями під час війни, або хтось із сім'ї був засуджений за антирадянську діяльність. Через деякий час обманом та залякуваннями таки добилися свого. Частина церковної двадцятки дала згоду на закриття церкви. Якимось чином людям стало відомо, що є документ, у якому йдеться про закриття церкви, і що його підписали і члени парафіяльної двадцятки, і працівники протитуберкульозної лікарні, і частина вчителів і сільських комуністів. Цей документ відіслали в Москву до міністра у справах релігії. Церкву таки закрили.

А через кілька д сятиліть вона опинилася в аварійному стані.

Та знаншлися-таки люди, які не боялися виступити за порятунок храму. Вони поїхали до Москви, щоб добитися дозволу відремонтувати церкву, яка є пам'ятником архітектури. І от у Москві їм і показали документ, підписаний їхніми односільцями, які ратували за закриття церкви. Звичайно, не всі ті люди були зрадниками — їх змусили підписати той папір, бо кожен боявся за свою сім'ю, а всі знали, як може розправитися радянська влада з тими, хто їй противиться. А доводили храм до аварійного стану ще й спеціально — поруч з ним спорудили водонапірну башту і з неї часто в погріб під церквою заливали воду. Через деякий час покрівлю з чорного металу зруйнувала іржа. Голуби порозбивали всі вікна і вгніздилися всередині церкви. Наші жінки частенько прибирали в церкві. І все ж будівля дала велику тріщину. Та на той час наші патріоти вже давно вели боротьбу за ремонт та відкриття святині. І, нарешті, у 1988 році, отримали документ на відкриття Свято-Миколаївської церкви. Важко описати, яка то була радість для наших селян! До відродження храму долучилося все село, і через чотири місяці в церкві відбулася перша відправа. Однак, на жаль, з церковного добра не залишилося майже нічого. — церкву таки пограбували, скориставшись ключем, якого забрали у церковного старости, про що вже було сказано. Повертаючись до подій тих далеких часів, не можна не обуритися підступними діями тодішніх властей. Чергова у сільській раді тоді не змогла навіть зателефонувати на пошту, як

було домовлено, коли зрозуміла, що люди, які прийшли до сільради разом з головою сільради Зелінським (а усього прийшло біля десяти чоловік), задумали щось недобре. Чергова — Кушнірук Надія Улянівна здогадалася, що вони підуть зараз до церкви, і не помилилася. Та біля неї залишили одного з незнайомців, і як тільки жінка простягла руку до телефона, аби попередити людей про небезпеку, як здоровань накрив своєю ручищею телефонний апарат і не дозволив не те що телефонувати, але й вийти на вулицю. Так жінка і просиділа, ніби ув'язнена, поки грабіжники відчинили церкву і виносили церковне майно. Ця подія відбулася у 1961 році. Один із членів церковної ради, Ткачук Іван Гаврилович, вже нині розповідає, як у той час, коли він дізнався про пограбування церкви, він разом із одним водієм поїхали на Ядвиполь і там в ліску, в болотяному яру, знайшли частину церковного майна, яке туди повикидали комуністичні грабіжники. Поміж іншими речами там були чотири дуже знищені великі підсвічники. Іван Гаврилович знайшов людину, яка відремонтувала їх і заплатив за роботу зі своєї власної кишені, щоправда, частину коштів згодом зібрали селяни. І тепер, коли у Городку знову відкрили нашу Свято-Миколаївську церкву, встановили ці самі підсвічники, повернули два Євангелія та інші речі, які до цього часу були віддані сусіднім церквам — Обарівській, Понебельській та Караєвицькій. На жаль, про решту церковного майна, яке було в Свято-Миколаївській церкві, зараз нічого не відомо. А були там прекрасні старовинні книги, багато золотих і дорогоцінних виробів.

СТОЛЯРЕЦЬ Микола Пантелеймонович,
житель с. Городок Рівненського району.

ШУКАЮЧИ БАТЬКОВІ СЛІДИ

1939-ий рік. 17 вересня стало відомо, що зі Сходу йдуть нас визволяти. Підвечір потяглися військові колони і через наше село.

Як зараз бачу батька з опущеною головою. Важку думу думає батько. Він добре знає, хто такі совети. Адже передплачував кілька газет і журналів, кожен день слухав радіо (у нас був детекторний приймач із навушниками), був активістом «Просвіти» і головою місцевої спілки «Сільський господар». На що він може розраховувати від нової влади?

Незабаром пішли чутки про арешти і висилки до Сибіру. А в нас же дев'ять гектарів землі — куркулі! І батько зважився...

Підвечір запряг коні. Попрощався зі мною, з бабуною, з мамою. Я сидів у хаті біля вікна, дивився, як батько виїхав із двору, поїхав через садок та й не стало його видно. Тоді я бачив батька востаннє. Через кілька тижнів до нас із Холмщини прибилася листівка: жив-здоров. Ото й тільки.

13 квітня, вже 1940 року, вдосвіта мати виглянула у вікно і... «О Боже мій, а то чого у двір заїжджають фури?!» А в двері вже тарабанять: «Вивозитесь у східні райони Союзу. Дві години на збори!»

1 травня привезли нас у Павлодар, що в Казахстані. Звідтіля баржею по Іртишу в радгосп імені 10-річчя Казахстану. В тяжку зиму 1941 року від цинги померла бабуся. Ми з братом Володимиром невдовзі стали робітниками — па малі роки тоді ніхто не зважав. І прожили ми в Павлодарській області, вважай, усе життя. Брат Володимир і досі там живе. А мама померла в 1980 році.

Восени 1941 року тато повернувся в рідне село. Але пертатися ні до кого і ні до чого. Якийсь час працював у молочарні, а згодом зник із села. Тоді вже діяли підрозділи УПА, боролися з гітлерівцями. Як тепер мені стало відомо, батько був призначений провідником ОУН по Острожецькому району (нині — Млинівський район) Рівненської області. Почалися довгі роки підпільної боротьби — спочатку з німецькими фашистами, згодом — з енкаведистами. На жаль, про цю боротьбу мені відомо дуже мало. Постійний зв'язок з батьком мав мій двоюрідний брат Микола Климчук, нині уже покійний. Микола Климчук допомагав, зокрема, влаштовувати зустріч батька із мамою, коли та в 1949 році приїжджала з Казахстану відвідати рідне село. Відбулася та зустріч у Верхівському лісі під охороною кількох хлопців-повстанців. Тоді мама привезла нам листа, який був останньою вісткою від батька.

А взимку 1952 року родичі повідомили, що тато загинув і декого з них викликали в Острожецьке КДБ «для опознання». Горе було велике. Воно посилювалося тим, що нікому не розкажеш, не поділишся — у комуністичного режиму були свої закони.

Спливли роки. Україна стала незалежною. З'явилася можливість поцікавитися долею батька. І ось 22 липня 1992 року із управління Служби безпеки України по Рівненській області мені офіційно відповіли, що мій батько, Ковжук Яків Іванович, «с 1943 года являлся районным проводником ОУН по Острожецкому району по кличке «Тарас», он же «Пивнич», он же «Батько». 19 января 1952 года при вооруженном столкновении был убит». В січні 1994 року я звернувся в Рівненське УСБУ особисто. Мене уважно вислухали і дали можливість ознайомитися зі справою № 9654 по звинуваченню господарів обійстя Шмиги Йосипа Романовича та його дружини Агрипини із села Зборів нинішнього Млинівського району, де був «схрон», у якому загинув тато із, на жаль, невідомим побратимом. Подружжя Шмигів судив військовий трибунал Прикарпатського військового округу 12 квітня 1952 року за статтями 20—54-1а. Обоє засуджено до 25 років позбавлення волі і ще 5 років позбавлення громадянських прав. Звільнені вони були по амністії 11 липня 1956 року. Із матеріалів справи № 9654 можна у якійсь мірі уявити останні роки і дні життя тата і обставини його загибелі.

Із свідчень Шмиги Й. Р., даних слідчому Кіс'янову. «В червні 1947 року, йдучи до громадянина Маланка і не доходячи 100 м. до лісу, я зустрів трьох чоловік. Вони розпитували мене, хто я. Через два тижні до мене в дім прийшли ті ж троє. Я дав їм підписку, що про зв'язки з ними нікому не розповім.

Восени 1947 року, повертаючись із села П'яньє, неподалік дому зустрівся з ними ж. Дали 50 карбованців, за які купив 8 кілограмів жита. Після того ще раз зустрічався, дали ще 50 крб.

В 1948—1949 роках ніякого зв'язку з ними не було. Влітку 1950 року прийшли двоє увечері. Дав їм напитися, дозволив нарвати в садку яблук. Через два тижні прийшли в дім двоє, один по кличці «Старий», другий — «Білий». Розпитували про життя. На їх прохання дав їм булку хліба. Приблизно через місяць в дім знову прийшли троє — «Старий», «Білий» і «Чорний». Дав їм напитися, дозволив нарвати в саду яблук.

В жовтні 1950 року в дім прийшли «Старий», «Білий» і «Чорний» і сказали, що на території садиби будуть будувати «схрон». Я дав згоду. Будували з перервами два тижні і тільки вночі. Я в цей час вів спостереження. Для утеплен-

ня дав їм три снопи соломи. Вони дали мені металеву трубку з листівками і брошурами, я закопав її під деревом. Згодом на їх прохання передав її їм у «схрон». Після завершення обладнання «схрона» його замаскували і пішли. На початку зими 1950 року в «схрон» прийшли троє — «Старий», «Чорний» і «Білий». Через деякий час привели ще жінку за кличкою «Мала», вона ж «Ніна». Отже переховувалося тоді четверо.

Весню 1951 року, коли я подавав у «схрон» воду, якийсь громадянин помітив це. Я їм повідомив про це. Після цього «Старий» і «Білий» пішли зі «схрона». Через два дні пішли «Чорний» та «Мала», вона ж «Ніна».

Під час їхнього переховування в «схроні» дружина 3—4 рази готувала їм гарячу їжу, я відносив її в «схрон». Взимку 1950 дружина один раз прала білизну. Один раз вони дали всі булки хліба, з яких, на їх прохання, насушили сухарів, які я потім заніс їм у «схрон». Також разів п'ять на їх прохання купував мило, сірники, цигарки.

Влітку 1951 року прийшли «Старий» і «Білий», оглянули «схрон». Перед своїм відходом сказали, щоб я забрав сховане в лісі зерно, яке маю змолоти на борошно. Увечері ми з дружиною принесли зерно, приблизно 5 пудів. Пізніше змолоти його. Дружина пекла із того борошна для них хліб. Влітку і восени 1951 року мій дім часто відвідували «Старий» і «Білий».

Взимку 1951—52 років «Старий» і ще один невідомий почали знову переховуватися в «схроні». В кінці 1951 року «Старий» приніс ще 50 кг. жита, яке я змолот, а дружина пекла з борошна хліб. Дружина також готувала для них їжу, прала білизну. Я купував сірники, цигарки, мило. За цим, на їх прохання, їздив до Луцька. Коли вони виходили зі «схрона» а потім знову заходили, я маскував вхідний отвір.

В кінці 1951 року за наказом «Старого» я закопав цинкову скриньку. Що було в ній — не знаю. Після арешту я розповів слідчому. Скриньку дістали із землі.

19 січня 1952 року «схрон» було знайдено, а двох бандитів знищено».

Із свідчень Тупілкіна П. М. «Близько 9-ї години ранку ми прибули на двір Шмиги. Господарі не зізналися, що в домі є «схрон». Після розпитувань, ми почали шукати. Рядовий Аршин несподівано виявив люк. Тоді Шмига Йосип на пальцях показав, що там двоє. Їм запропонували здатися. Але

вони вчинили збройний опір, після чого були знищені. Після виявлення «схрону» ми побачили, як з комина хати Шмига вихопився чорний дим.¹ Коли зайшли в хату, то побачили розірвану перину, звідки Шмига Агрипина щось вийняла і спалила в печі. Потім Агрипина з дітьми побігла до лісу. Ми кілька разів окликували й попереджували, щоб зупинилися, але вони бігли. Ми змушені були відкрити вогонь. В підсумку були поранені хлопчик і дівчинка».

Із свідчення Аршин: Ю. П. «Після того, як я виявив «схрон», Шмига сказав, що там двоє. Після чого ми їх знищили, оскільки вони вчинили опір».

Як бачимо із версії слідчого, солдат Аршин невдовзі після початку обшуку виявив люк у «схрон». Насправді ж ця версія — фальшивка. Кадебісти сфабрикували її, щоб показати, як геройські вони «унічтожали бандитов». А може, щоб заробити собі нагороду.

За розповідями жителя села П'яньє Омеляна Дмитровича Яновського та колишнього мешканця того ж села Миколи Ткачука (його батько в той час був головою сільради і був присутній під час тієї акції), відбувалося все не так. Пошук «схрону» тривав із 9 години ранку до 14—15 години дня. Кадебісти нічого не знайшли. Отож усілися в автомашини і поїхали з двору. Відїхали метрів триста і... повернули назад у двір (певне, спрацювала чиясь точніша наводка). Солдати підійшли до собаки, котрий був на прив'язі коло будки, вбили його, відсунули будку, а під нею знайшли вхідний люк у «схрон». Люк був закритий важкою лядою. В «схроні» зрозуміли, що це — кінець, почали палити документи. Потім пролунали два постріли... Не стало ще двох синів України.

Кадебісти, відкривши ляду, кидали в люк гранати. Але те вже було непотрібне. Та й не могли гранати дістати повстанців, адже вхід у «схрон» був Г-подібним.

Шмига Агрипина, заблокована з дітьми в хаті, падала соломомою піч. Почувши постріли і гранатні вибухи, вона теж усе зрозуміла. Розпоровши перину, дістала схований там пакет і кинула в піч. Із комина пішов чорний дим. Командир групи Тупілкін помітив той дим, прибіг у хату. Але було вже пізно: пакет згорів. Тоді, розлючений, він вигнав Агрипину з дітьми із хати. І ті з переляку побігли до лісу. По них відкрили стрілянину. Малолітній син Шмигів Ростислав був убитий, а доньку поранили.

Тіла убитих повстанців — тата («Старого») та його побратима — поклали в автомашину і відвезли в райвідділ КДБ, де сфотографували і виставили біля своєї контори «для опознання». Тобто, далі все йшло так, як і водилося в кадебістів.

Але надамо слово документам із справи № 9654.

Із акту огляду «схрона». «...При огляді бункера виявилося: бункер виритий у глинистому ґрунті, копання проводилося шляхом добання, оскільки велика щільність ґрунту. Вхідний отвір має форму циліндра діаметром 70 см і глибиною 2 метри, в якому знаходиться дерев'яна драбина. При основі вхідного отвору знаходиться Г-подібний вхід у бункер розміром 90 см на 60 см, довжиною 1,5 метра. Внутрі бункер має розміри: ширина — 2,5 м, довжина — 3,0 м, висота — 1,6 м».

«Довідка видана Острожецьким РВМДБ Рівненської області про те, що виявлені і вилучені в бандитському схроні на садибі жителя с. Зборів Шмиги Й. Р. 1. Автомат ППС № 578 з трьома дисками. 2. Німецька гвинтівка № 430. 3. Авдѣянаго олохѣдїиѣег єї инѣлѣгив 'илѣмѣтѣрц 'ѣмѣтѣоц» томатні патрони — 37 шт. 4. Німецькі гвинтівочні патрони — 12 шт. 5. Револьвер системи «Наган» № 275. 6. Антирадянська націоналістична література. Перебувають на зберіганні в Острожецькому РВМДБ. Трупі вбитих бандитів після проведення заходів по розпізнанню і фотографування закопані. ѣлѣмѣтѣрц 'ї 'ѣмѣтѣоц ѣмѣвоѣлѣтѣоц олоѣ иди 'д ѣѣ61'10'61 Довідка дана для прилучення до слідчої справи по звинуваченню Шмиги Й. Р. Начальник Острожецького РВМДБ Шаманов».

2. Чайник алюмінієвий. 3. Фляга алюмінієва. 4. Три куски із домотканого рядна. 5. Зубна щітка. 6. Настільне дзеркало. 7. Щітка для взуття. Перебувають на збереженні в УМДБ. Ст. слідчий Касьянов».

Із постанови від 24 березня 1952 року про прилучення документів до справи № 9654. «...22 лютого 1952 року за показаннями звинувачуваного Шмиги Й. Р. виявлено і вилучено ящик з антирадянською націоналістичною літературою і грошима в сумі 907 карбованців...»

«Довідка. Дана в тім, що Максимюк Ганна Андріївна, 1919 року народження, уродженка с. Корито Острожецького району Рівненської області, з 1944 року перебувала на нелегальному становищі в банді ОУН під кличкою «Варка», вона ж «Мала», «Палажка». Влітку 1951 р. убита бандитами ОУН. Нач. Острожецького РВМДБ Шаманов».

Ця довідка остання в документах справи № 9654. Вона дуже промовиста, бо свідчить, що Ганна Максимюк «перебувала на нелегальному становищі в банді ОУН», себто була агентом КДБ. І вона перебувала в «схроні» разом зі «Старим», «Білим» і «Чорним» взимку 1950—51 років. Отже КДБ з самого початку було поінформоване про існування цієї криївки. Пригадуєте, у свідченні Шмиги Й. Р. є такі слова: «коли я подавав у «схрон» воду, якийсь громадянин помітив це». Адже тим «громадянином» був не хтось із сусідів чи односельців — усі вони свідчили однаковими словами: «не бачив», «не знаю», «не чув» — а саме хтось прийдешній, чужий. Коли ж викрилася зрада «Малої»-Максимюк, то й зовсім стало зрозуміло, що криївка «під ковпаком» у кадебістів. Чого ж тоді батько з невідомим побратимом ризикнув зимувати саме в цьому «схроні»? Та ясно ж — від безвиході! Певно, на той час повстанці вже не мали ні зв'язку з центральним проводом, ні підтримки друзів — кадебісти загнали їх у глухий кут.

Можна лише уявити собі життя в криївці: кілька снопів соломи, три рядна,, фляга з водою, сухарі, чайник... Так жити не день, не тиждень, а всю зиму. Влітку теж не набагато краще. І так дев'ять років — з осені 1943-го. Боже мій, яку ж то любов треба було мати до України, до свого народу, до волі, яку треба було мати віру і силу духу, щоб вистояти в таких умовах, щоб не зломатися!

Залишившись у цій криївці, вони розуміли, що кожен день можна чекати смерті. І коли переконалися, що їм уже не вирватися з кадебістських лап, вони живими не здалися.

Невідомим залишається й місце, де покоїться їх прах.

Звичайно, багато чого могли б розповісти документи, вилучені з криївки. Очевидці розповідають, що зі «схрону» дістали цілий мішок паперів та друкарську машинку. Але... компетентні особи мені ввічливо пояснили, що ті документи, на жаль, давно спалені.

КОВЖУК Іван Якович.

270089, м. Одеса. вул. Ільфа і Петрова, 35-а, кв. 32.

З М І С Т

У світ з Мирогощі. Г. Дем'ячук	3
«Керівник терористичної групи». Є. Шморгун	17
Крізь далекі сніги. Р. Лазаренко (Криstopчук)	18
Доля. І. Бихалець	21
Допоможіть відшукати могилу брата. Г. Цівка	26
Між двома вогнями. Л. Маркопольський	27
Сидів при трьох владах. В. Саблій	28
За віщо нас убивали? П. Гордійчук	31
Час жити і час помирати. П. Мазуркевич	35
Відданість родині і батьківщині. Л. Галончук	38
Молодість пройшла у таборах. Н. Войтович	44
Чому плакала Ольга Бош? Н. Кондратюк	48
Знищена молодість. Л. Савчук	50
Жертви запроданців. О. Український	55
Копайгород Український — в центрі Азії. Н. Вяткіна	59
Мої університети. Г. Вовк	61
День радості і приниження. О. Камінська-Юрчук	66
Я не вижила б, якби не складала вірші. О. Іванчук	68
Було в УПА п'ятеро братів. В. Топоровський	72
Два стакани горілки за життя «Черешні». Я. Бричко	74
Перевертні	77
Там, під хрестом. В. Усов	82
Сподобалася уповноваженим наша хата. Н. Марисюк	83
Була покарана у дев'ять літ. Г. Поліщук	85
На урановій копальні. А. Миколіук	86
«Буйна». Р. Солоневський	87
Волинський мартиролог сорок третього. Й. Пацула	95
За що такі знущання? П. Черемухін	107
Повідомили сім'ю, що я вбитий. П. Пахай-Стефаняк	109
Естафета гордих предків. К. Франчук	110
За волю України. В. Соловей	112
Змарновані літа. В. Пальона	116
«Небажана» могила. А. Паничевний	118
Дорога, встелена тернами. Ю. Залета	120
Як репресували церкву. М. Столярець	129
Шукаючи батькові сліди. І. Ковжук	132